

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı

AZERBAYCAN TÜRKÇESİNDE KIPLİK

Vafa RZAZADE

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2022

AZERBAYCAN TÜRKCESİNDE KIPLİK

Vafa RZAZADE

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2022

KABUL VE ONAY

Vafa RZAZADE tarafından hazırlanan ‘‘Azerbaycan Türkçesinde Kiplik’’ başlıklı bu çalışma, 12.01.2022 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Dilek ERGNEN

[Unvanı, Adı ve Soyadı] (Başkan)

Doç. Dr. Sema ASLAN DEMİR

[Unvanı, Adı ve Soyadı] (Danışman)

Prof. Dr. Mevlt ERDEM

[Unvanı, Adı ve Soyadı] (ye)

Yukarıdaki imzaların adı geçen ğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof.Dr. Uğur MRGNLşEN

Enstitü Müdürü

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kağıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinleri yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

Yükseköğretim Kurulu tarafından yayınlanan “**Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge**” kapsamında tezim aşağıda belirtilen koşullar haricince YÖK Ulusal Tez Merkezi / H.Ü. Kütüphaneleri Açık Erişim Sisteminde erişime açılır.

- Enstitü / Fakülte yönetim kurulu kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren 2 yıl ertelenmiştir. ⁽¹⁾
- Enstitü / Fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren ay ertelenmiştir. ⁽²⁾
- Tezimle ilgili gizlilik kararı verilmiştir. ⁽³⁾

...../...../.....

[İmza]

Vafa RZAZADE

¹ “Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge”

- (1) Madde 6. 1. Lisansüstü teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.
- (2) Madde 6. 2. Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.
- (3) Madde 7. 1. Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, tezin yapıldığı kurum tarafından verilir *. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, ilgili kurum ve kuruluşun önerisi ile enstitü veya fakültenin uygun görüşü üzerine üniversite yönetim kurulu tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.
Madde 7.2. Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

* Tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu tarafından karar verilir.

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında özgün olduğunu, **Doç. Dr. Sema ASLAN DEMİR** danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığını beyan ederim.

[İmza]

Vafa RZAZADE

TEŞEKKÜR

Yüksek lisans eğitimim boyunca ve tez dönemimde bana yardımcı olan, yol gösteren, bu çalışmanın gerçekleşmesinde emeği geçen danışmanım Doç. Dr. Sema ASLAN DEMİR'e teşekkür ederim.

Ayrıca tez döneminde beni destekleyen, emeklerinin karşılığını asla ödeyemeyeceğim anneme ve eşime teşekkür ederim.

Tez çalışmaları boyunca manevi desteğini hiç esirgemeyen ve gerekli kaynakları bulmamda yardımcı olan Tünzale İsmayılova'ya teşekkür ederim.

ÖZET

RZAZADE, Vafa. *Azerbaycan Türkçesinde Kiplik*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2022.

Bu çalışma, Azerbaycan Türkçesinde kiplik kategorisini alt türleri ile birlikte betimlemeyi ve kiplik işaretleyicilerini işlevleri ile birlikte incelemeyi amaçlamaktadır. Tezde, kiplik kategorisi konuşurun önermeye ilişkin tutumunu, beklentisini, şüphesini, zorunluluğunu, isteğini, yeterliliğini yansıtan anlambilimsel bir kategori olarak ele alınmıştır. Kiplik sınıflandırmalarından yola çıkılarak tezde, temel kiplik alanlar olarak epistemik, deontik ve dinamik kiplikler ele alınmıştır. Ayrıca epistemik kiplik içerisinde uzak olasılık – kurgu, olabilirlik / olasılık, kesinlik / emin olma, olası değil / imkansız, öngörülü olgusalılık; deontik kiplik içerisinde emir, izin, zorunluluk, gereklilik, şart; dinamik kiplik içerisinde ise dilek, istek ve yeterlilik anlam alanları incelenmiştir.

Çalışma giriş, üç bölüm ve sonuç bölümünden oluşmaktadır. Tezin temel konusu üç ana bölümde incelenmiştir. Giriş bölümünde Azerbaycan Türkçesi ile ilgili temel bilgiler verildikten sonra, kiplikle ilgili temel kavramlar tanıtılmış, ayrıca kiplik sınıflandırmalar üzerinde durulmuştur. Takip eden bölümlerde ise sırasıyla epistemik, deontik ve dinamik kiplik yorumlanmıştır. Ardından bu kiplik türlerinin Azerbaycan Türkçesindeki işaretleyicileri işlevsel olarak betimlenmiştir.

Bu çalışmanın temel amacı, Azerbaycan Türkçesinde daha önce sistemli bir şekilde araştırılmayan kiplik kategorisi ile ilgili bir inceleme ortaya koymak ve alanyazına katkı sağlamaktır.

Anahtar Sözcükler

Azerbaycan Türkçesi, Kiplik, Kiplik Sınıflandırması, Epistemik Kiplik, Deontik Kiplik, Dinamik Kiplik.

ABSTRACT

RZAZADE, Vafa. *Modality in Azerbaijani Turkish*, Master Thesis, Ankara, 2022.

This study aims to describe modality in Azerbaijani Turkish and to examine the modal markers together with their functions. In the thesis, modality is handled as a semantic category that reflects the speaker's attitude, knowledge, expectation, doubt, necessity, desire, adequacy towards the proposition. Based on modality classifications, epistemic, deontic and dynamic modality were evaluated as basic modal fields. Also in the epistemic modality, remote possibility – fiction, possibility, certainty, unlikely / impossible, predictive reality; command, permission, obligation, necessity, condition in deontic modality; in the dynamic modality, the meaning fields of wish – desire and competence are examined.

The study consists of an introduction, three chapters and a conclusion. The main subject of the thesis is examined in three main sections. After the basic information about Azerbaijani Turkish is given in the introduction, theoretical information about modality concepts is described, and modality classifications are taken into account. In the following sections, epistemic, deontic and dynamic modalities are interpreted respectively. Then, the markers of these modal types in Azerbaijani Turkish were functionally examined.

The main purpose of this study is to create a basic modality model for Azerbaijanian related to the modality, which has not been systematically investigated in Azerbaijani Turkish yet.

Keywords

Azerbaijan Turkish, Modality, Modal Classifications, Epistemic Modality, Deontic Modality, Dynamic Modality.

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI	ii
ETİK BEYAN	iii
TEŞEKKÜR	iv
ÖZET	v
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR DİZİNİ	xvi
TABLolar DİZİNİ	xvii
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM: TEZ HAKKINDA GENEL BİLGİ VE KURAMSAL ÇERÇEVE	2
1.1. TEZİN KONUSU	2
1.2. TEZİN AMACI VE ÖNEMİ	2
1.3. TEZİN YÖNTEMİ	2
1.4. TEZİN PLANI	3
1.5. ÇALIŞMANIN KAPSAM VE SINIRLILIKLARI	3
1.6. VERİLER	3
1.7. TEMEL KAVRAMLAR	4
1.7.1. Kiplik	4
1.7.1.1. Epistemik Kiplik	5

1.7.1.2. Deontik Kiplik	5
1.7.1.3. Dinamik Kiplik	5
2. BÖLÜM: EPİSTEMİK KIPLİK	7
2.1. EPİSTEMİK ANLAMLAR VE EPİSTEMİK ÖLÇEK	9
2.1.1. Uzak Olasılık / Kurgu	10
2.1.2. Olabilirlik / Olasılık	11
2.1.3. Kesinlik / Emin Olma	11
2.1.4. Olası Değil / İmkansız	12
2.1.5. Öngörülü Olgusallık	13
2.2. AZERBAJCAN TÜRKÇESİNDE EPİSTEMİK KIPLİK İŞARETLEYİCİLERİ	13
2.2.1. Uzak Olasılık–Kurgu Bildiren Epistemik Kiplik İşaretleyicileri	14
2.2.1.1. Sözcüksel İşaretleyiciler	14
2.2.1.1.1. Kiplik Yüklemler	14
2.2.1.1.1.1. sanmaq	14
2.2.1.1.2. Kiplik Sözler	15
2.2.1.1.2.1. sanki.....	15
2.2.1.1.2.2. guya	16
2.2.1.1.3. Kiplik Ünlem ve Edatlar	16
2.2.1.1.3.1. axı (-axır)	17
2.2.2. Olabilirlik/Olasılık Bildiren Epistemik Kiplik İşaretleyicileri	18

2.2.2.1. Morfolojik İşaretleyiciler	18
2.2.2.1.1. –mİş	18
2.2.2.1.2. –Ar	19
2.2.2.1.3. –sA	19
2.2.2.1.4. –imiş	20
2.2.2.1.5. -mAlI + idi	21
2.2.2.2. Sözcüksel–Morfolojik İşaretleyiciler	21
2.2.2.2.1. -A + bil -	21
2.2.2.3. Sözcüksel İşaretleyiciler	22
2.2.2.3.1. Kiplik Yüklemler	22
2.2.2.3.1.2. fərz etmək, ehtimal etmək, təxmin etmək, hesab etmək, gözlənilir	22
2.2.2.3.2. Kiplik Sözlər	24
2.2.2.3.2.1. bəlkə (də)	24
2.2.2.3.2.2. deyəsən	25
2.2.2.3.2.3. görəsən	26
2.2.2.3.2.4. görən	26
2.2.2.3.2.5. yəqin (ki)	27
2.2.2.3.2.6. kim bilir	28
2.2.2.3.2.7. olmaya	28
2.2.2.3.2.8. güman (ki) / çox güman (ki)	28
2.2.2.3.2.9. ehtimal ki	29
2.2.2.3.2.10. olsun ki	29
2.2.2.3.2.11. ola bilər ki / ola bilsin ki	30

2.2.2.3.3. Kiplik Bağlaçlar	30
2.2.2.3.3.1. ya , ya da, və ya, ya da ki	31
2.2.2.3.4. Kiplik Ünlem ve Edatlar	32
2.2.3. Kesinlik/Emin Olma Bildiren Epistemik Kiplik İşaretleyicileri	33
2.2.3.1. Morfolojik İşaretleyiciler	33
2.2.3.1.1. –miş	33
2.2.3.1.2. –ib	34
2.2.3.1.3. –di	34
2.2.3.1.4. –AcAQ	36
2.2.3.1.5. –ir	36
2.2.3.1.6. –dir	37
2.2.3.2. Sözcüksel İşaretleyiciler	37
2.2.3.2.1. Kiplik Yüklemler	38
2.2.3.2.1.1. əmin+ekfiil	38
2.2.3.2.1.2. mümkündür	38
2.2.3.2.2. Kiplik Sözlər	39
2.2.3.2.2.1. mütləq (ki)	39
2.2.3.2.2.2. əlbəttə (ki) / əlbət (ki)	40
2.2.3.2.2.3. doğrudan	40
2.2.3.2.2.4. doğrudan da / doğrudur	41
2.2.3.2.2.5. şübhəsiz (ki)/heç şübhəsiz (ki)	41
2.2.3.2.2.6. həqiqətən	42
2.2.3.2.2.7. söz yox ki / sözüm yox	42

2.2.3.2.3. Kiplik Ünlem ve Edatlar	43
2.2.3.2.3.1. axı (axır)	43
2.2.3.2.3.2. ki	43
2.2.3.2.3.3. lap	44
2.2.4. Olası Değil/İmkansızlık Bildiren Epistemik Kiplik İşaretleyicileri	44
2.2.4.1. Morfolojik İşaretleyiciler	44
2.2.4.1.1. -mA	44
2.2.4.1.2. -mA+Ar	45
2.2.4.2. Sözcüksel İşaretleyiciler	46
2.2.4.2.1. Kiplik Yüklemler	46
2.2.4.2.1.1. deyil	46
2.2.4.2.1.2. ola bilməz/heç vaxt ola bilməz	46
2.2.4.2.1.3. mümkün deyil / heç cür mümkün deyil / heç vaxt mümkün deyil / əsla mümkün deyil	47
2.2.4.2.1.4. qeyri-mümkündür	48
2.2.4.2.1.5. imkansızdır	49
2.2.4.2.1.6. mümkünsüzdür	49
2.2.5. Öngörülü Olgusallık Bildiren Epistemik Kiplik İşaretleyicileri	50
2.2.5.1. Morfolojik İşaretleyiciler	50
2.2.5.1.1. -AcAQ	50
2.2.5.1.2. -Ar	51
2.2.5.1.3. -AsI	51

2.2.5.1.4. –Ir	52
2.2.5.1.5. –dI	53
3. BÖLÜM : DEONTİK KIPLİK	54
3.1. AZERBAJCAN TÜRKÇESİNDE DEONTİK KIPLİK	
İŞARETLEYİCİLERİ	55
3.1.1. Emir	55
3.1.1.1. Emir Ve Kişi İlişkisi	56
3.1.2. Emir Anlamı İfade Eden Deontik Kiplik İşaretleyicileri	58
3.1.2.1. Morfolojik İşaretleyiciler	58
3.1.2.1.1. Emir Kipi Ekleri	58
3.1.2.1.2. –AcAQ	59
3.1.2.1.3. –Ar	60
3.1.2.1.4. –mAQ	60
3.1.2.1.5. –A	61
3.1.2.1.6. -gilən, -ginən, -qınan	61
3.1.2.2. Sözcüksel İşaretleyiciler	62
3.1.2.2.1. Kiplik Yüklemler	62
3.1.2.2.1.1. əmr etmək	62
3.1.2.2.2. Kiplik Ünlem ve Edatlar	62
3.1.2.2.2.1. dA	62
3.1.2.2.2.2. sAnA	63
3.2.1. İzin	63
3.2.2. İzin Anlamı İfade Eden Deontik Kiplik İşaretleyicileri	64
3.2.2.1. Morfolojik İşaretleyiciler	64

3.2.2.1.1. Emir Kipi Ekleri	64
3.2.2.2. Sözcüksel–Morfolojik İşaretleyiciler	65
3.2.2.2.1. -A + bil –	65
3.2.2.2.2. Olmaq + -A	66
3.2.2.2.3. - mAQ + olar	66
3.2.2.3. Sözcüksel İşaretleyiciler	67
3.2.2.3.1. Kiplik Yüklemler	67
3.2.2.3.1.1. - İcazə ver-	67
3.3.1. Zorunluluk	68
3.3.2. Zorunluluk Anlamı İfade Eden Deontik Kiplik İşaretleyicileri	69
3.3.2.1. Morfolojik İşaretleyiciler	69
3.3.2.1.1. Emir – Gönüllülük Kipi	69
3.3.2.1.2. –mAll	71
3.3.2.2. Sözcüksel–Morfolojik İşaretleyiciler	71
3.3.2.2.1. -mAll + ol-	71
3.3.2.3. Sözcüksel İşaretleyiciler	72
3.3.2.3.1. Kiplik Yüklemler	72
3.3.2.3.1.1. - məcbur ol- / məcbur et / - məcbur + ekfiil	72
3.4.1. Gereklilik	73
3.4.2. Gereklilik Anlamı İfade Eden Deontik Kiplik İşaretleyicileri	74
3.4.2.1. Morfolojik İşaretleyiciler	75
3.4.2.1.1. –mAll	75
3.4.2.2. Sözcüksel-Morfolojik İşaretleyiciler	76

3.4.2.2.1. -A + gərək	76
3.4.2.3. Sözcüksel İşaretleyiciler	77
3.4.2.3.1. Kiplik Yüklemler	77
3.5.1. Şart	78
3.5.2. Şart Anlamı İfade Eden Deontik Kiplik İşaretleyicileri	78
3.5.2.1. Morfolojik İşaretleyiciler	79
3.5.2.1.1. -sA	79
3.5.2.1.2. Emir Kipi Ekleri	80
3.5.2.1.3. Geçmiş Zaman İşaretleyicileri	81
3.5.2.1.4. -isə	82
3.5.2.2. Sözcüksel İşaretleyiciler	83
3.5.2.2.1. Kiplik Bağlaçlar veya Bağlaç Sözcükler	83
3.5.2.2.1.1. əgər, hərgah, indi ki, bir halda ki, yoxsa, madam (ki), hərçənd (ki)	83
4. BÖLÜM: DİNAMİK KIPLİK	86
4.1. DİLEK-İSTEK	87
4.2. YETERLİLİK	88
4.3. AZERBAJCAN TÜRKÇESİNDE DİNAMİK KIPLİK İŞARETLEYİCİLERİ	89
4.3.1. Dilek-İstek Anlamı İfade Eden Dinamik Kiplik İşaretleyicileri	89
4.3.1.1. Morfolojik İşaretleyiciler	89
4.3.1.1.1. -A	89
4.3.1.1.2. Gönüllülük Ekleri	90

4.3.1.1.3. -A + idi (AydI)	92
4.3.1.3. Sözcüksel İşaretleyiciler	93
4.3.1.3.1. Kiplik Yüklemler	94
4.3.1.3.2. Kiplik Ünlem ve Edatlar	95
4.3.1.3.2.1. kaş (ki), tæki, barı, bircə, nə ola	95
4.3.2. Yeterlilik Anlamı İfade Eden Dinamik Kiplik İşaretleyicileri	97
4.3.2.1. Sözcüksel–Morfolojik İşaretleyiciler	97
4.3.2.1.1. -A + bil	97
4.3.2.1.2. fiil + mastar eki (-mAQ) + belirtme hali eki (-I) + bacar / bil ...	98
SONUÇ	100
KAYNAKÇA	102
EK 1. ORİJİNALLİK RAPORU	108
EK 2. ETİK KURUL / KOMİSYON İZİNİ YA DA MUAFİYET FORMU	110

KISALTMALAR DİZİNİ

A: Abşeron

A. H: Ac Həriflər

A. K: Açıq Kitab

A. M. A: Arşın Mal Alan

An: And

At: Atasözleri

A. v. F: Aslan və Fərhad

B. C. M: Bizim Cəbiş Müəllim (Film)

B. D: Böyük Dayaq (Film)

Ç: Çiçəkli

E.K: Evin Kişisi

Ə. v. İ: Ədəbiyyat və İncəsənət (qəzet)

G: Gülşən

G.G: Gözlərinin giləsinə

G. P: Günəşli Payız

Q.v.Q: Qılınc və Qələm

H: Həyat

Ho: Hophopnamə

H. Ş: Halk şarkısı

Ko: Komissar

K: Körpüsalanlar

M: Mehman

M.S.O.T: Mən, Sən, O, Telefon

M.T: Metroda Terror

202 N. O: 202 Nömrəli Otaq

O. B: Ola Bilməz

O.O.B.O: O Olmasın, Bu Olsun

O. G: Od Gəlini

Ş: Şamo

U.S: Uzaq Sahillərdə

V: Vaqif

V.S: Vəfalı Səriyyə

Y.Q.Ə.B.L: Yeməmişən Qaz Ətini, Bilməyirsən Ləzzətini

Y.S: Yerin Sirri

TABLULAR DİZİNİ**Tablo 1.** *Rentzsch'in Türkçe epistemik skalası*

GİRİŞ

Azerbaycan Türkçesi Azerbaycan Cumhuriyeti'nin 10 milyondan fazla (2021 yılının başlarında yapılan sayıma göre 10119.1 milyon) nüfusunun günlük konuşma ve resmi dili konumundadır¹. Bu dil sadece Azerbaycan Cumhuriyeti sınırları içerisinde değil, aynı zamanda İran'da 30 milyon ve Irak'ta 800 bin insan tarafından konuşulmaktadır. Bunun yanı sıra, Türkiye ve Rusya'da da Azerbaycan Türkçesinin konuşurlarının sayısı 2.5 milyondan çoktur. Toplamda dünya üzerinde 50 milyondan fazla insanın ana dili Azerbaycan Türkçesidir².

Azerbaycan Türkçesi, Altay dil ailesinin Türk dil grubunun Oğuz alt grubuna dahildir ve en yakın akrabaları olan Türkçe, Türkmence ve Gagauzca ile birlikte Türk dili alanının güneybatı kolunu oluşturmaktadır.

Azerbaycan Türkçesi, 13. yüzyıldan itibaren edebî dil olarak oluşmaya başlar (Axundov, 2003: 56). Xudiyev, Azerbaycan Türkçesi edebî dilinin oluşumunu 3 döneme ayırır:

1. Azerbaycan Türkçesi edebî dilinin oluşumu dönemi – 13. yüzyıla kadar
2. Azerbaycan edebî dilinin halk diline bağlı olarak oluşumu – 13. – 17. yüzyıllar
3. Azerbaycan edebî dilinin ulusal dile bağlı olarak oluşumu – 18. yüzyıldan günümüze kadar (1997: 4).

Azerbaycan edebî dilinin gelişiminde önemli bir süreç ise toplumsal etkisinin artması nedeniyle Sovyetler Birliği Dönemidir.

Azerbaycan Türkçesi gelişim sürecinde 3 defa devlet dili konumuna gelmiştir. İlk olarak XV. yüzyıl Sefeviler devleti zamanı saray dili olarak kabul görmüştür. Daha sonra 1918 yılında kurulan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin de resmi dili Azerbaycan dili ilan edilmiştir. 1991 yılında, Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti kurulmuştur. 22 Ekim 1992 yılında alınan bir kararla Azerbaycan dili, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin resmi devlet dili olmuştur (bk. Axundov, 2003: 64 -65).

¹ <https://www.stat.gov.az/source/demography/ap/>

² <https://azerbaijan.az/related-information/207>

1. BÖLÜM

TEZ HAKKINDA GENEL BİLGİ VE KURAMSAL ÇERÇEVE

1.1. TEZİN KONUSU

Bu tez çalışmasının konusu, Azerbaycan Cumhuriyeti sınırları içerisinde konuşulan Çağdaş Azerbaycan Türkçesinde kiplik kategorisi ve çeşitli kiplik alanları işaretleyen işaretleyicilerin işlevsel olarak incelenmesidir. Çalışmada, Azerbaycan dilinde yaklaşık yetmiş yıl önce ‘modal sözler’ adıyla söz varlığı düzeyinde incelenmeye başlayan, ancak dilbilgisi düzeyinde kapsamlı olarak incelenmeyen ‘kiplik kategorisi’ ele alınmıştır.

Tez üç ana bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde *epistemik kiplik* ve Azerbaycan dilinde kullanılan epistemik kiplik işaretleyicileri, ikinci bölümde *deontik kiplik* ve Azerbaycan dilinde kullanılan deontik kiplik işaretleyicileri, üçüncü bölümde ise *dinamik kiplik* ve Azerbaycan dilinde kullanılan dinamik kiplik işaretleyicileri incelenmiştir.

1.2. TEZİN AMACI VE ÖNEMİ

Tezin amacı, Azerbaycan Türkçesindeki kiplik kategorisini ayrıntılı bir şekilde incelenmek ve böylece, Azerbaycan dilbilimine katkı sağlamaktır. Bugüne kadar yapılmış olan çalışmalarda, kiplik kategorisinin Azerbaycan Türkçesindeki durumu, bütünlüklü olarak incelenmemiştir. Bu çalışmada, Azerbaycan dilinde temel kiplik kategoriler (epistemik, deontik ve dinamik) ve bunların ifadesini sağlayan işaretleyiciler, sistemli olarak incelenmeye çalışılmıştır.

1.3. TEZİN YÖNTEMİ

Çalışmada nitel ve nicel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Öncelikle doküman analizi (kitaplar, gazeteler, makaleler, haberler, edebi eserler vb. taranması yoluyla) yapılmıştır. Elde edilen verilerden hareketle Azerbaycan Türkçesindeki kiplik işaretleyicileri tespit

edilmiş ve bu işaretleyiciler, dilbilgisel statülerine göre sınıflandırılmıştır. İşaretleyiciler örnek cümleler üzerinden gösterilmiş, böylece hangi işaretleyicinin ne şekilde kullanıldığı betimlenmeye çalışılmıştır.

1.4. TEZİN PLANI

Tez üç ana bölüm inceleme bölümü olarak tasarlanmıştır: *epistemik kiplik*, *deontik kiplik* ve *dinamik kiplik*. Her bir kiplik alanla ilgili kuramsal çerçeve, ilgili bölümünün başında anlatılmıştır. Dolayısıyla, ayrıca bir kuramsal çerçeve başlığı açılmamıştır. Epistemik kiplik ile ilgili kuramsal çerçeve epistemik kiplik bölümünün, deontik kiplik ile ilgili kuramsal çerçeve deontik kiplik bölümünün, dinamik kiplik ile ilgili kuramsal çerçeve ise dinamik kiplik bölümünün başında verilmiştir. Tezin bu şekilde planlanmasının sebebi, kuramsal bilginin devamında doğrudan ilgili kiplik alanın işaretleyicilerine geçilerek anlatımda sürekliliği sağlamak, kopukluğun oluşmasını engellemektir.

1.5. KAPSAM VE SINIRLILIKLAR

Çalışmada, Azerbaycan Cumhuriyetinin resmi dili olan ölçünlü Azerbaycan Türkçesinde kiplik anlamlar ve bunları ifade eden işaretleyiciler incelenmiştir. Azerbaycan Türkçesinde kiplik kategorisini incelemek, işaretleyicilerin işlevlerini betimlemek ve günümüzde, yani Çağdaş Azerbaycan Türkçesinde kiplik işaretleyicilerinin envanterini ortaya koymak, çalışmasının kapsamını oluşturmaktadır.

Çalışma Çağdaş Azerbaycan Türkçesindeki temel kiplik kategoriler (epistemik, deontik ve dinamik) ve bu kiplik anlamları işaretleyen morfolojik, sözcüksel işaretleyiciler ile sınırlı kalmıştır. Tarihsel dönemlere veya ağız alanlarına ilişkin bir inceleme yapılmamıştır.

1.6. VERİLER

Tezde, Azerbaycan Türkçesindeki kiplik işaretleyicileri tespit etmek için edebî eserlerden ve gazetelerden taramalar yapılarak veri toplanmıştır. Bu verilerden hareketle Azerbaycan Türkçesinde kiplik anlamların ifade edilmesini sağlayan işaretleyiciler tespit edilmiştir. İşareteleyicilerin kullanım sıklıkları da göz ardı edilmemiştir. İşareteleyiciler, belirli bir genişliğe ulaşan veri taramasının ardından tespit edilmiş ve dilbilgisel durumlarına göre sınıflandırıldıktan sonra işlevleri anlatılmıştır. Örnekler, Azerbaycan Türkçesi alfabesiyle verilmiş, herhangi bir transkripsiyon sistemi kullanılmamıştır.

Kiplik işaretleyicilerinin işlevleri belirlenirken Azerbaycan dili dilbilgisi kitaplarına da başvurulmuştur. Konu ile ilgili Azerbaycan sahasında yapılan çalışmaların yanı sıra, Türkiye’de ve diğer dilbilimsel literatürde yapılan araştırmalar da dikkate alınmıştır.

1.7. TEMEL KAVRAMLAR

1.7.1. Kiplik

Kiplik; yargının gerçekliğini, konuşurun haber verilene, tasarlanana, belirlenene karşı tutumunu ifade eden dilbilimsel bir kategoridir. Azerbaycan Türkçesinde kiplik terimine karşılık olarak, Latince versiyonuna benzeyen *modallıq* terimi kullanılmaktadır. Kiplik, felsefi-mantıksal, aynı zamanda dilbilimsel bir kategoridir. Adilov kipliği, konuşurun ifade ettiği düşünceye karşı tutumu olarak nitelendirdikten sonra, bu tutumların *gerçek veya gerçek olmayan, mümkün veya mümkün olmayan, arzu edilen veya edilmeyen, gerekli olan* vb. alt anlam türlerine ayrılabilmediğini belirtir (1989, 164).

1.7.1.1. Epistemik Kiplik

Epistemik kiplik, konuşurun önermedeki bilgiye ilişkin tutumunun cümlesine yansımaları ifade eder. Başka bir ifadeyle epistemik kiplik, bilginin konuşur tarafından değerlendirilen gerçeklik derecesine işaret eder. Palmer, epistemik kipliği, önermenin olgusal duruma veya gerçeklik değerine ilişkin konuşurun yaklaşımıyla ilgili ifadeler olarak tanımlar (2001: 8). Bybee ve Fleischman'a göre (1995: 4) epistemik kiplik, önermenin gerçekliğine dair konuşurun yaklaşımını yansıtır (Aktaran, Göktaş Ayas, 2019: 23).

1.7.1.2. Deontik Kiplik

Deontik kiplik, iş veya oluşun gerçekleştirilmesi için eyleyiciye dışsal bir güç ya da otoritenin uyguladığı dayatmayı/zorunluluğu ifade eder. Deontik kipliğin temelini oluşturan dayatmayı/dışsal gücü sağlayan dinamikler; yasaklar, emirler, izinler, kanunlar, toplumsal ve etik kurallar vb. olabilmektedir. Palmer, deontik kiplikte otoritenin gerçek bir konuşur olduğunu ve buna uygun olarak zorunluluğun dışsal nedenlere bağlı olduğunu savunur (2001: 9-10). Palmer'in bu görüşüne karşı Nyuts, deontik kiplikte otoritenin konuşur odaklı da olabileceğini, yani konuşurun kendi düşüncelerine bağlı içsel zorunlulukların dayanabileceğini belirtir (2006: 25-26).

1.7.1.3. Dinamik Kiplik

Dinamik kiplik; konuşurun bir eylemi gerçekleştirme isteği veya yeteneğini/yeterliliğini ifade eden kiplik alandır. Dinamik kipliğin ifade ettiği istekler ve yeterlilikler, eyleyicinin içsel nedenlerine veya bireysel yeterliliklerine bağlıdır (bk. Palmer, 2001: 77) . Nyuts,

dinamik kipliğin güç ve kontrolün ötesinde olabilecek yerel koşullar tarafından belirlenen yeterlilik ve isteği kapsadığını belirtir (2006: 3-7).

2. BÖLÜM

EPİSTEMİK KIPLİK

Felsefe, mantık, dilbilimin araştırma konusu olan kiplik, insan düşüncesinin anlaşılması zor alanlarından biridir. *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğünde (İzahlı Dilçilik Terminleri Lüğətində)* kiplik kategorisi şöyle anlatılmıştır: Konuşurun ifade ettiği önermeye karşı tavır ve tutumunu, önermenin nesnel gerçekliğe karşı durumunu belirten anlamsal bir kategori olan kiplik, önermenin gerçek, gerçek dışı, olabilir, imkansız, istenen, gerekli, olası vb. tutumlarla ifade edilmesini sağlar (2018: 489). Aslan Demir kiplik kategorisini, “Kiplik, konuşucunun aktardığı bilginin gerçeklik değerine dair yargısını gösteren tahmin, çıkarım, varsayım; gerçekliğe dair delilleri gösteren görsel-işitsel delil, söylenti, genel bilgi, birinci el kişisel tecrübe vb., koşullarına ve gerçekleşme potansiyeline yönelik beklentilerini gösteren zorunluluk, gönüllülük, istek vb. anlam kategorilerinin ifadesini sağlar” şeklinde açıklamıştır (2008: 18).

Epistemik (epistemology) teriminin Yunanca sözlük anlamı bilgi ile eşdeğerdir. Epistemik kiplik konuşurun önermesinin doğruluğuna ne ölçüde güvendiğini gösterir (Bybee vd., 1994: 179). Epistemik kiplik cümlede ifade edilen bilginin hayatta geçerli olma ihtimalinin konuşur tarafından ifadesini kapsar (Nyuts, 2006: 6). Palmer, epistemik kipliği “konuşurun önermenin gerçeklik durumuna yönelik tutumu” olarak tanımlar (2001: 24).

A. V. Bondarko (1971) epistemik kipliği öznel kipliğin bir parçası olan, konuşur ve bilgi arasında ilişkiyi inceleyen işlevsel-anlamsal bir kategori olarak nitelendirmiştir (Aktaran Botvina, 2018: 22). Bondarko gibi birçok araştırmacı da epistemik kipliği *öznel kiplik* (subjective modality) sınıfına dahil etmiştir. Coates (1995) ve Palmer’e (2001) göre epistemik kipliğin öznel kiplik olması onu diğer kiplik türlerinden ayıran en büyük farktır ve önermedeki herhangi bir bilgi konuşura göre değişir veya yorumlanır (Aktaran Üzüm, 2017: 79). Bilginin yorumlanması konuşura bağlıdır. Konuşurun bilgiye karşı tutumu onun toplumsal kimliğinden de kaynaklıdır. Böyle bir yaklaşıma Kazakovskaya’nın

araştırmasında rastlıyoruz. Kazakovskaya ana okul çağıdanki çocuklar ve anneleri üzerinde yapmış olduğu incelemede biyolojik yaş, konuşma yaşı, sosyal sınıf, velilerle olan iletişim vb. özelliklerin epistemik kiplik için önemli olduğunu belirtir (2017: 542-565). Kazakovskaya çalışmasında, epistemik kipliği ‘öznel kiplik’ olarak değerlendirir. Konuşurun öznel özelliklerinin bilgiyi yorumlamak açısından önem taşıdığını, örneğin velileri ile daha çok iletişim kuran çocukların kelime dağarcığının daha zengin olduğunu ve önermeleri farklı derecede yorumlama yeteneklerinin geliştiğini belirtir.

Her ne kadar epistemik kipliğin konuşurun önerme karşısındaki öznel tutumunu ifade ettiği belirtilirse de, epistemik kiplik sadece öznel değildir. Kanıtı sağlam, kesin ifadeler nesnellik değeri taşımaktadır. Papafragou (2000, 2006), Nuyts (2001b) ve Lyons’un (1977: 797) epistemik kipliği kendi içinde nesnel ve öznel epistemik kiplik olarak ikiye ayırmasından yola çıkan Üzüm, öznel ve nesnel epistemik kipliği birbirinden ayıran 5 ölçüt gösterir. Söz konusu ölçütler konuşurun bilgi düzeyine göre belirlenmektedir. (2017: 79-80). Bu görüşlerden yola çıkarak kiplik, konuşurun öznel ve nesnel tutumlarının toplamı olarak değerlendirilebilir. Demyankov epistemik kipliğin, “konuşurun ifade edilen yargıya karşı tutumunu teorik yönleri tanıtmadan, gerçek dünyada neyin olduğu veya olacağına dair bakış açısıyla ifade etmeye hizmet ettiğini” belirtir (Demyankov, 1995: 267). Blokh ve Averin’e göre epistemik kiplik iş veya oluşla ilgili konuşmacının değerlendirmesini, iş veya oluşun gerçekleşme derecesini hem geçmiş, şimdiki, gelecek zamanda, hem zamansız olarak ifade eder (Aktaran, Şmakova, 2016: 134).

Kiplik kategorisi sınıflandırmalarının net olmadığı bilinmektedir. Buna karşılık kiplik kategorisi sınıflandırmalarının hemen hepsinde epistemik kiplik yer alır. Bu nedenle bu çalışmada ilk olarak epistemik kiplik ele alınmaktadır.

2.1. EPİSTEMİK ANLAMLAR VE EPİSTEMİK ÖLÇEK

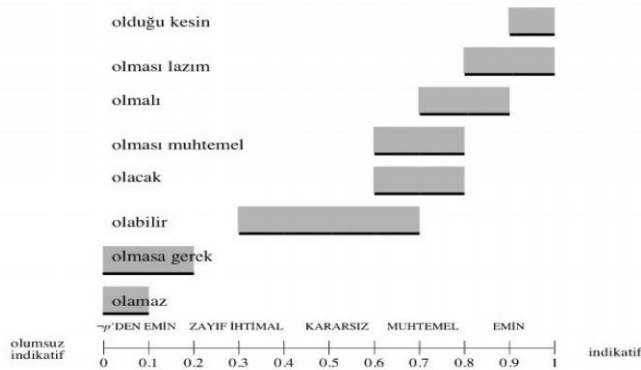
Epistemik kipliğin, konuşurun, bilginin gerçeklik değerine dair tutumunu yansıttığı belirtilmişti. Konuşurun bilginin gerçekliğine ilişkin tutumu ise, farklı inanma derecelerini karşılayan ölçeklerde kendisini gösterebilmektedir. Ölçekte yer alan değerler, konuşurun ifadesinde yer alan bilgiye karşı inancını belirlemektedir.

Palmer epistemik kipliği alt bölümlere ayırır: Kesinlik dışılık (ihtimal), bir kanıttan çıkarım ve genel bilgidен çıkarım (varsayım). Palmer'a göre konuşurun bilgiye karşı şüpheli tutumu, yeterli bilgi sahibi olmaması olasılık kipliğini, verilere dayalı olan ifadeler çıkarım kipliğini ve gelecekle bağlı düşüncelerini yansıtan ifadeler ise varsayım kipliğini oluşturur (2001: 24).

Bybee vd. önermenin doğruluk derecesine göre epistemik kipliğin üç alt tipinin mevcut olduğundan bahsederler: önermenin doğru olabileceğini belirten *olasılık*, önermenin doğru olduğuna ilişkin büyük bir ihtimal belirten *olabilirlik*, konuşurun önermenin doğru olduğunu farz etmesi için iyi bir nedene sahip olduğunu güçlü bir şekilde ima eden kesin *çıkarm* ifadeleri (1994: 179-180).

Kesinlik derecesine dayanan ayrıntılı epistemik kiplik sınıflandırmalarından birisi de Rubin'e aittir. Bu sınıflandırmaya göre konuşur genel geçer bilgilere tam bir kesinlikle yaklaşırken, kesinlik derecesine göre konuşurun önermeye karşı tutumu sırasıyla yüksek kesinlik> orta kesinlik> düşük kesinlik> kesinsizlik arasında değişkenlik gösterebilir (Rubin, 2010: 536, Aktaran Çetinkaya, 2019: 16).

Rubin'in bu sınıflandırmasından esinlenerek Rentzsch Türkçe için benzer bir sınıflandırma yapmıştır:

Tablo 1. (Rentsch, 2013: 156)

Epistemik kipliği ‘konuşurun ihtimalleri’ olarak nitelendiren İsmayılzade bu kipliği - ihtimal kipliği / hipotetik kiplik olarak isimlendirir. İsmayılzadaye’ye göre konuşur olay veya olguların gerçekleşmesine veya gerçek olmasına karşı tutumunu, ‘kesin inanç’ veya ‘nisbi inanç’ olarak yansıtabilir. Böylelikle iki tutum oluşur:

- a) bir inanç biçimi veya gerçeklik varsayımı
- b) gerçek olmamanın muhtemel biçimi

Daha sonra ise, hipotetik kipliğin mikro alanını aşağıdaki derecelere böler:

1. yüksek olasılık alanı
2. orta olasılık alanı
3. düşük olasılık alanı (İsmayılzade, 2019: 10-11).

Takip eden bölümde, epistemik ölçek üzerinde yer alan epistemik anlamlar incelenecektir. Epistemik ölçek belirlenirken genel olarak Üzüm (2017) ve Göktaş Ayas’ın (2019) sınıflanması izlenmiş; bazı terimlerde farklı tercihler de yapılarak inceleme için bir şablon oluşturulmuştur.

2.1.1. Uzak Olasılık / Kurgu

Konuşurun, ifadesinde yer alan bilgiye dair inancı / güveni aynı derecede olmaz. Konuşurun bilginin gerçekliğine dair inancının azlığını işaretleyen kiplik türü uzak olasılık veya kurgu kipliğini oluşturur. Bilginin gerçeklik değerine ilişkin güveninin

yüksek olmaması, konuşura bu bilgiye ilişkin tahmin yürütme olanağı tanır. Üzüm, bu kategori altında incelenen ifadeleri “olgusallık değeri düşük, konuşurun bilgisinin yetersiz olduğu, ifadesinin sorumluluğunu üstlenmekten kaçındığı fakat her halükarda kısmi düzeyde üstlendiği, belirsizliğin yüksek ve olası durumların çok olduğu ifadeler” olarak tanımlamaktadır (2017: 102).

Yapmış olduğumuz sınıflandırmaya göre, olasılık değeri en düşük ifadeler uzak olasılık / kurgu ifadeleridir.

2.1.2. Olabilirlik / Olasılık

Olabilirlik / olasılık kipliği, belirli bir iş veya oluşun gerçekleşebilmesi durumunun varsayıldığını bildirir. Olabilirlik / olasılık ifadelerinde konuşur doğruluğundan emin olmadığı bilgi ile ilgili tahminde bulunur veya olası olarak değerlendirdiği bilgiye işaret eder. Konuşur bunu daha önceden sahip olduğu bilgiye dayanarak yapar ki, burada konuşurun bilgiye nasıl ulaştığının bir önemi yoktur (bk. Üzüm, 2017: 105, Göktaş Ayas, 2019: 36).

Bybee vd. ise olasılık ifadelerini, belirtilen önermenin muhtemelen doğru olabildiği ifadelerdir şeklinde tanımlamıştır (1994, 180).

2.1.3. Kesinlik / Emin Olma

Üzüm kesinlik / emin olma kategorisinin epistemik ölçek değerinin olabilirlik / olasılık kategorisine göre daha yüksek olduğunu belirtir (2017: 115). Hirik, bu kategorideki kiplikleri “net, açık, belirli bir durum veya tartışmaya yer bırakmayan önermeleri gösterir” şeklinde tanımlar. Kesinlik / emin olma ifadeleri Bybee ve diğerlerinin yapmış olduğu sınıflandırmada çıkarımsal kesinlik olarak nitlendirilir ve şöyle tanımlar: konuşurun önermenin doğru olduğunu varsaymak için iyi bir nedenin bulunduğunu güçlü bir şekilde ima eden çıkarımsal kesinlik kavramında daha olabilirlik anlamı vardır (1994:

180). Bu kategoride yer alan ifadelerde gösterilen iş veya olay kesin olarak ya gerçekleşmiştir ya da gerçekleşeceği kesindir ve konuşur önermeden şüphe duymaz.

2.1.4. Olası Değil / İmkansız

Epistemik kipliğin ölçeklerinden biri olarak değerlendirdiğimiz *olası değil / imkansız* anlamı olumsuzluk ifadelerinde görülmektedir. İfade edilen dünya ile atıfta bulunan dünya arasındaki uyumsuzluğu ifade eden olumsuzluk Frawley (1992: 384 – 406) tarafından kiplik kategorisi olarak değerlendirilmiştir (Aktaran, Üzüm, 2017: 147). Ayrıca Palmer de olumsuzluk ifadelerinin bazı dillerde epistemik kipliğin bir parçası olabileceğini belirtir (2001: 52-53). Bir iş veya oluşun imkansız olması öznel veya nesnel değer taşıyabilir. Konu ile ilgili Ruhi vd., epistemik kiplik bildiren *mutlaka* ve *kesinlikle* arasındaki kullanım farklılığının olumsuz bildirimlerde de ortaya çıktığını belirtirler. Bu ayrımı öznel, inanca dayalı ve nesnel alanlara işaret etmeleriyle ilişkilendirmektedirler. *Kesinlikle* ile kurulan olumsuz ifadelerin öznel olduğunu, *mutlakanın* bilgiye dayanılarak konuşurun tamamıyla yükümlülüğünü kabul ettiği bir önermeyi nitelediğinden nesnel yargıya yönelemediği şeklinde açıklarlar (1997: 111).

Azerbaycan Türkçesinde hem öznel hem de nesnel imkansızlık aynı işaretleyici ile ifade edilebilir:

(1) *Bir neçə saata bu qədər işi bitirmək mümkün deyil.* / “Birkaç saat içinde bu kadar çok işi bitirmek imkansız.”

(2) *Bir saata Bakıdan Ankaraya getmək mümkün deyil.* / “Bakü'den Ankara'ya bir saatte gitmek imkansız.”

Verilen ilk cümlede imkansızlık konuşur için geçerlidir, bir başkası için o işi yapmak belki bir saat, belki bir saatten de kısa süreyi alabilir. Yani, önermeye karşı tutum konuşura özgüdür. İkinci örnekteki imkansızlık geneldir. Başka bir ifadeyle herkes için geçerlidir. Bu cümle örneği aracılığı ile ise nesnel tutum ifade edilmiştir.

2.1.5. Öngörülü Olgusallık

Frawley'e (1992: 387) göre, geleceğe yönelik epistemik anlam bildiriminde konuşur olgusallık dışı dünya ve sözceleme anındaki olgusal dünya arasında bir mesafeye atıfta bulunur. Bu tür ifadelerin gerçekleşip gerçekleşmeyeceği belirsizdir (Aktaran, Üzüm, 2017: 152). Gelecekte gerçekleşmesi düşünülen herhangi bir iş veya oluş gerçekleşmeyebilir. Yani, öngörülü olgusallık ifadeleri bir nevi tahmin ifadeleridir. Konuşurun tahminlerine bağlı değerlendirilen bu ifadeler dilde gelecek zaman işaretleyicileri aracılığı ile işaretlenir. Üzüm'e göre gelecek bildirimi ve kiplik işaretleyicisi olarak kullanımını ayırt etmek oldukça zordur (2017: 152). Aslan Demir, zaman ve kipliğin aynı biçimibirimle işaretlenmesi mümkün olduğunu söyler. Aynı zamanda dil kullanıcılarının, geçmişi olduğu kadar, geleceği de anlatma, gelecekteki bir noktaya işaret etme ihtiyacı duyduklarını ifade eder (2008: 45). Axundov ise, dilde gelecek zamanın henüz gerçekleşmeyen iş veya oluşu ifade ettiği için diğer zamanlardan daha az kullanıldığını savunur (1961: 85).

2.2. AZERBAJCAN TÜRKÇESİNDE EPİSTEMİK KIPLİK İŞARETLEYİCİLERİ

Konuşurun herhangi bir cümleye karşı bilgisini ve tutumunu yansıtan epistemik kiplik, farklı işaretleyicilerle ifade edilebilmektedir. Türkiye Türkçesi gibi Azerbaycan Türkçesinde de bir işaretleyici birden fazla kiplik alanı işaretleyebilir. Epistemik kipliği oluşturan anlam alanları arasında da aynı öğeler ile işaretlenenler vardır. Bu, bağlam ve cümledeki diğer sözcüklerin anlamları ile ilişkilidir.

Uzak olasılık, olasılık, kesinlik, imkansızlık, öngörülü olgusallık olarak sınıflandırdığımız epistemik kiplik alt alanları hem morfolojik hem sözcüksel-morfolojik hem de sözcüksel işaretleyicilerle ifade edilir.

Çalışmanın takip eden bölümünde Azerbaycan Türkçesinde epistemik kipliği işaretleyen dilsel öğeler incelenecektir.

2.2.1. Uzak Olasılık – Kurgu Bildiren Epistemik Kiplik İşaretleyicileri

2.2.1.1. Sözcüksel İşaretleyiciler

Azerbaycan Türkçesinde uzak olasılık - kurgu kipliği sadece sözcüksel işaretleyiciler ile işaretlenir. Bu sözcüksel işaretleyiciler kiplik yüklem, kiplik sözler ve kiplik ünlem ve edatlar olmak üzere üç başlık altında incelenecektir.

2.2.1.1.1. Kiplik Yüklem

2.2.1.1.1.1. *sanmaq*

Uzak olasılık - kurgu ifadeleri *sanmaq* (zannetmek) fiili, uzak olasılık - kurgu anlamı oluşturabilir. Aşağıdaki örnekler üzerinde değerlendirme yapalım.

Etimologiya Lüğəti isimli sözlükte *san* fiilinin anlamı '*fikirləşmək*' (düşünmek) olarak açıklanmıştır (Əhmədov, 2015: 208). TDK sözlüğünde ise bu fiilin anlamı "bir şeyin olma veya olmama ihtimalini kabul etmekle birlikte, olabileceğine daha çok inanmak, zannetmek, zanneylemek" şeklinde açıklanır. *Sanmaq* fiili gerçekleşme ihtimali çok zayıf olan olaylara işaret eder. Bu sözcük, edebi dil örneklerinde daha çok görülür.

(1) Sanıram ki, bir gün hər şey çox yaxşı olacak. (V. S.) / Bir gün her şeyin çok iyi olacağını zannediyorum.

1. numaralı örnekte konuşur, gerçekleşme ihtimalini düşük bulduğu ifadeyi *sanıram* fiili ile ifade etmiştir.

2.2.1.1.2. Kiplik Sözlər

Azərbaycan Türkçəsi dilbilim kitablarının hemen hepsinde (örneğin, *Müasir Azərbaycan Dili*, 1980) benzetme ifade eden kiplik sözlər sınıfında incelenen aşağıdaki işaretleyciler uzak olasılık - kurgu ifadelerinin oluşumunda öneme sahiptir. Konuşurun bilginin olabirliğine karşı tutumu düşük dereceli olduğunda bu türden olan kiplik sözlər cümle içerisine girer.

Müasir Azərbaycan Dili isimli kitapta benzetme başlığı altında incelenen kiplik sözlər şöyle tanımlanır: Aslında olasılık değeri düşük olan, fakat yine de zayıf da olsa olasılık ifade eden bir olay, eşya, özellik vb. ile ilgili belirli bir düşünceyi ifade edebilmek için kullanılan sözcüklerdir (Müasir Azərbaycan Dili, 1980: 465). Kazımov ise, bu sözcüklerin benzetme ve kıyaslama anlamı ifade etmekle beraber olasılık değeri en zayıf olayları işaretlediğini söyler (2014: 431). Azərbaycan Türkçesinde kiplik sözlər ile ilgili ilk araştırmaları yapmış Əlizadə ise, bu kiplik sözləri konuşurun kendi fikrine karşı tutumunu ifade eden sözlər başlığı altında inceler (1965: 116). Kendisi bu kiplik sözləri olasılık açısından değerlendirmez.

Azərbaycan Türkçesinde *sanki*, *guya* kiplik sözləri uzak olasılık – kurgu anlamı ifade ederler.

2.1.1.2.1. sanki

Kiplik sözlər arasında kullanım sıklığı ile dikkat çekenlerden biri *sanki*'dir. Sanmak fiili ve Fars kökenli *ki* edatının birleşiminden oluşan sözcük yapı olarak hem Azərbaycan, hem de Türkiye Türkçesinde kullanılmaktadır.

(2) *Mənə elə baxırdı ki, sanki içimdə qopan fırtınaları görə bilirdi. (K.)* / “Sanki içimde kopan fırtınaları görebiliyormuş gibi bana bakıyordu.”

Örnek cümlede konuşur ona bakan kişinin onun içindeki fırtınaları sezebildiğinden emin değildir. Kendisine yönelik bakışlardan bu düşünceye kapılmıştır. Kesinlik derecesine göre ise, bu ifade en zayıf katmanı oluşturur.

2.2.1.1.2.2. *guya*

Anlamsal olarak inanmama, güvensizlik tutumu belirten *guya* kiplik sözü de uzak olasılık anlamı taşır. Burada konuşur inanmadığı, gerçek bulmadığı olayları işaretlerken *guya* kiplik sözünü kullanır. Aşağıdaki örnekte konuşur, Sekine'nin dikiş yaptığını görse de, aklında farklı düşüncelerin olduğunu varsaymaktadır. Konuşurun bu şüphesi gözlemlerine göre veya daha önce şahit olduğu herhangi bir olaya göre gerçek olabilir. Fakat bu, önermenin gerçeklik payı uzaktır.

(3) *Səkinə, bütüün varlığı ilə tikib yamamaqla məşğul görünürdü, guya başqa heç bir şeylə maraqlanmırdı. (B. D.) / “Sekine dikiş yapıyor, güya başka hiçbir şeyle ilgilenmiyordu.”*

2.2.1.1.3. Kiplik Ünlem ve Edatlar

Bu başlık altında incelenecek sözcük grupları, yani kiplik ünlem ve edatlar cümlede başlı başına kiplik anlamlar oluşturmaz. Bu sözcüklerin görevi cümlede var olan kiplik anlamın daha belirgin olmasını sağlamaktır. Bu bağlamda yalnız kullanıldıklarında sözlüksel anlam ifade etmeyen ünlem ve edatların cümle içerisindeki rolü çok geniş ve çeşitlidir. Azerbaycan Türkçesi dilbilim kitaplarında söz konusu sözcük grubu edat olarak geçmektedir ve terim açıklaması ise, cümle içerisindeki sözcüklerin veya tüm cümlenin farklı anlamlar kazanmasını sağlayan sözcük veya sözcük grubu şeklindedir (Azərbaycan Dilinin Qrammatikası, 1960: 289). Söz edeceğimiz *axı* daha çok retorik sorulu cümlelerde, konuşurun sorunun cevabından emin olduğu ifadelerde kullanılır. Buradaki

eminlik derecesine göre *axı* edatının olasılık – kurgu kipliği işatretleyebilmesi göz önünde bulundurmamız gereken husustur.

2.2.1.1.3.1. axı (-axır)

Pekiştirici veya soru edatı olarak incelenen *axı* sözcüğünün *axır* (son) sözcüğünden türediği söylenilmektedir. Hüseyinzade’ye göre bu sözcük son ve sonluk ifade etmek için kullanılmaktadır (2007, 249). Günümüz Azerbaycan Türkçesinde daha çok *axı* (Türkiye Türkçesine sonuça, ama, oysa nihayet gibi farklı anlamlarda çevrilebilir) kullanımı mevcutken, bazen *axır* (*son* anlamı vermektedir) biçimine de rastlamak mümkündür.

Dilde atasözleri gibi bazı ifadeler kalıplaşmış şekilde varlığını sürdürmektedir. Bu ifadelerin dilde nasıl ortaya çıktığı, gerçeklik oranı bilinmemektedir.

(4) Axı deyirlər: kim ki sözünün üstünə gəldi, o ürəyi açıq adamdı. (At.)

Bu atasözü “*Kim ki sözünün üstünə gəldi, o ürəyi açıq adamdı*” şeklindedir. Atasözünden çıkan anlam ise, hakkında konuşulan kişinin, konuşulan zamanda söz konusu yere gelmesi onun kalbinin temizliğini gösterdiğini varsayılmasıdır. Örnekte, konuşur *axı* ve daha sonra *deyirlər* yüklemine kullanır. Burada *deyirlər* yüklemi başlı başına konuşurun bilgiye karşı şüphesini yansıtır. *Axı* ise bu anlamın pekiştirilmesine yol açar. Cümlenin devamında da atasözünün kullanılması gerçeklik payının gerçekten zayıf olduğunu kanıtlar.

2.2.2. Olabilirlik / Olasılık Bildiren Epistemik Kiplik İşaretleyicileri

2.2.2.1. Morfolojik İşaretleyiciler

Kiplik işaretleyicisi olarak fiil çekim eklerinin kullanıldığı, kiplik araştırmalarının hemen hepsinde görülmektedir. Bu başlık altında Azerbaycan Türkçesinde olabilirlik anlamı ifade edebilen fiil çekim ekleri incelenecektir.

2.2.2.1.1. -miş

Azerbaycan Türkçesinde *-miş* ekinin temel görevi geçmişte gerçekleşen iş veya oluşun sonuçlarını yansıtmaktır. Bacanlı *-miş* ekinin kullanım şekillerini anlatırken söylediği gibi, tipolojik araştırmalar sonuçlarının anlambilimsel açıdan sadece bitmişliğe ve onun zayıflamış türlerine değil, aynı zamanda dolaylılığa doğru da bir gelişim izleyebildiğini göstermektedir (2010: 9).

Müasir Azerbaycan Dili kitabında ise *-miş* ekinin dolaylılık ifade etmesi ile ilgili fikirlerini şu şekilde açıklar: Konuşur duyulan geçmiş zamanla iş veya oluşun gerçekleşmesinde doğrudan bulunmadığını, dolaylı yollarla olay ile ilgili edindiği bilgileri ifade eder, fikri yanlıştır (1960: 185). Fəxrəddinqızı ise, *-miş* ekinin anlamsal özelliklerini sıralarken dolaylı bilgiyi işaretlemesinden bahseder (2010, 165).

Burada bizim incelememiz gereken husus *-miş* ekinin olabilirlik / olasılık ifadesinde kullanımınıdır. Yani, konuşurun bilgiyi hangi yollarla elde ettiğinin yanı sıra, o bilgiye karşı tutumudur. Konuşur doğrudan katılımcısı olmadığı, dolaylı yollarla elde ettiği bilginin gerçekliğine karşı şüphe veya güvensizlik hissini, aynı zamanda tam emin olmadığı bir bilgiyi bu ek aracılığı ile ifade edebilir.

- (1) *Qorxma xanım, deyəsən mən arşınımı burda qoyub getmişəm. (A. M. A.) /*
 “Hanımefendi, korkmayın, galiba ben arşınımı burda unutmuşum.”

-*mİş* eki aracılığı ile ifade edilen 1. örnek cümlemizde konuşur arşını nereden kaybettiğini kesin olarak bilmiyor. Konuşur sadece konuşmanın gerçekleştiği yerde unuttuğunu varsaymaktadır. Bu cümlede olabirlik anlamı –*mİş* eki ve *deyasən* kiplik sözü aracılığı ile oluşturulmuştur. Genel olarak –*mİş* eki olabirlik anlamı ifade ederken başka bir işaretleyici ile birlikte kullanılır.

2.2.2.1.2. –Ar

Azerbaycan Türkçesinde –*Ar* eki iş veya oluşun gelecekte gerçekleşeceğini işaretleyen eklerden biridir. Çağdaş Azerbaycan Türkçesi Dilbilim kitaplarının hepsinde belirsiz gelecek zaman başlığı altında incelenen bu ek, belirsiz gelecek zaman işaretlemenin yanı sıra başka anlamsal özelliklere de sahiptir. Johanson’a göre, –*Ar* eki daha çok kipsellik ifade etmektedir (1998: 44). Buradaki kipsellik, Aydemir’in sözleri ile ifade edersek, konuşurun yüklem içerisine “muhtemelen”, “belki”, “yoksa”, “kesinlikle”, “normalde”, “genellikle” gibi birtakım ek anlamlar yüklemesi biçiminde anlaşılmalıdır (2019: 24).

(2) *Ölmərəm, sağ qalaram, xidmətində dayanaram. (A. v. F.) / “Ölmem, yaşarım, sana hizmet ederim.”*

Örnekteki belirsizlik, muhtemellik söz konusudur. Konuşur hem gelecek zamanın belirsiz olduğu, yani ne kadar uzak bir geleceğe ait olduğunun belirsizliğini, hem de işin gerçekleşeceğine karşı tutumun şüpheli olduğunu yansıtır. Olayların gerçekleştiği konuşur tarafından sadece varsayılmaktadır.

2.2.2.1.3. –sA

–*sA* eki, Eski Türkçe döneminde genellikle şart işleviyle nadiren de zaman işleviyle kullanılmakta iken Orta Türkçe döneminden itibaren şart ve zaman işlevi ile beraber dilek işleviyle de kullanılmaya başlanmıştır. Eski Anadolu Türkçesinde de dilek ve şart olmak

üzere iki anlamda kullanılan bu kip günümüzde bazı kelime veya kelime gruplarının da yardımıyla anlam genişlemesine uğrayarak çok çeşitli işlevlerde kullanılmaya başlanmıştır (Bulak, 2011: 25).

-sA ekinin Azerbaycan Türkçesinde görülen özelliklerinden biri de olabilirlik anlamı ifade etmesidir. Konuşur olayın gerçekleşmesi durumunda ne yapılması gerektiğini de önerir. Örnek cümlede de bunu görebiliriz.

(3) *Mənim köməyim lazım olsa, xəbər edərsən. (K.)* / “Yardıмым gerekirse, haber verirsin.”

Örnek cümlenin ikinci kısmındaki *xəbər edərsən* yüklemine aldığı -Ar eki olgusal değeri düşük ifadelerde yer alır. Bu nedenle de cümledeki -sA eki olasılık anlamını oluşturur.

2.2.2.1.4. -imiş

-imiş ekfiilini evidensiyel işaretleyicisi olarak değerlendiren Özbaykal, bu ek fiilin geçmiş zamandan ziyade sonradan farkına varılan, öğrenilen durumları, bilgileri anlatmak için kullanıldığını söyler (2019: 49). Bu işaretleyici aynı zamanda olabilirlik anlamını da oluşturur. Konuşur şahidi olmadığı, ikinci el kaynaklardan elde ettiği bilgiden tam emin olmayabilir. Böylelikle olabilirlik anlamı ortaya çıkar.

(4) *Deylənə görə, külək şiddətlənən vaxt heç kim oyaq deyilmiş. (Y. S.)* / “Söylentilere göre, rüzgar estiğinde hiçkimse uyanık değilmiş.”

4. numaralı örnekte, konuşur duyduğu bir bilginin kesinlik derecesinden emin değildir. Konuşurun şüpheli tutumu *deyil* sözcüğü ve -imiş ek fiili aracılığı ile belirtilmiştir. Bu örnekte bir diğer olabilirlik işaretleyicisi ise *deylənə görə* kiplik sözüdür.

2.2.2.1.5. -mAll + idi

Fiil kip ekleri *idi* veya *imiş* ekfiilleri ile beraber farklı bağlamlarda kullanılabilir. Azərbaycan Türkçesinde bazı dilbilimciler *idi*, *imiş* yardımcı fiillerini parçacık (Budaqova, Məmmədov, 1980), bazıları ise edat (Kazımov, 2014) olarak nitelendirir. Araştırmamızda bu yapılar ek fiil olarak anılacaktır.

İdi yardımcı fiili *-mAll* eki ile beraber kullanıldığında olabilirlik / olasılık anlamı içerir. *İdi* yardımcı fiili ile kullanılan bileşik şekillerde konuşur belli bir öznel çıkarımları ile ulaştığı bilgileri, *imiş* ise konuşurun ikinci el kaynaklardan elde ettiği bilgileri işaretlemektedir. Azericede *-(y)mİş* geçmiş zamandan ziyade sonradan farkına varılan, öğrenilen durumları, bilgileri anlatmak için kullanılır (Özbaykal, 2019: 49).

Aşağıdaki örneklerde de *-mAll + idi* yapısının cümle içinde ifade şeklini inceleyelim:

(5) *Düşüncəmə görə, zövqlü geyim tərz, saç düzüümü, kübar oturuşlu qadın ciddi ədəbiyyat oxumalıydı. (Ə. v. İ.)* / “Bence zevkli bir kıyafeti, saç modeli, aristokrat oturuşu olan bir kadın ciddi edebiyat okumuş olmalı.”

5. numaralı örnekte konuşurun tecrübelerinden kaynaklanan varsayımları ifade edilmiştir. Bu ifadenin olasılık / olabilirlik düzeyi uzak olasılık kadar yetersiz olmasa da, kesinlik / emin olma kadar da yetkin bir fikir değildir.

2.2.2.2. Sözcüksel – Morfolojik İşaretleyiciler

2.2.2.2.1. -A + bil -

-A + bil – yapısı farklı kiplik anlamlarının işaretlemesini sağlar. Bybee'nin (1994: 193-194) olasılık, izin kipliklerini yorumlamasına dayanarak, *-A + bil* – yapısının temel görevinin olasılık işaretlediğini söyleyebiliriz. Olasılık anlamı ile bağlantılı olarak

yeterlilik ve izin anlamları oluşmuştur. Hem Türkiye Türkçesinde, hem de Azerbaycan Türkçesinde bu yapı aynı işaretleyici ile ifade edilir.

Olabilirlik / olasılık anlamında konuşur gerçekleşeceğine ihtimal verdiği olayları bu yapı aracılığı ile de işaretleyebilir.

(6) *Fikrimizi sərbəst və aydın şəkildə izah edə bilərik. (Ə. v. İ.)* / “Düşüncelerimizi özgürce ve net bir şekilde ifade edebiliriz.”

Örnek cümlede konuşur, kendisinin ve çevresindekilerin kendi düşüncelerini özgür ve net olarak ifade edebilme gücüne sahip bireyler olarak görür. Konuşurun ve hakkında konuştuğu kişilerin yeterliliğine ve bu şahıslara sunulan şartlara bağlı olarak ifadenin olasılık değeri de mevcuttur.

2.2.2.3. Sözcüksel İşaretleyiciler

Azerbaycan Türkçesinde olabilirlik anlamı sözcüksel işaretleyicilerle de ifade edilmektedir. Bu başlık altında kiplik yüklem, kiplik sözler, kiplik bağlaçlar ve kiplik ünlem ve edatlar olabilirlik işaretleyicisi olarak değerlendirilecektir.

1.2.2.3.1. Kiplik Yüklem

1.2.2.3.1.1. fərz etmək, ehtimal etmək, təxmin etmək, hesab etmək, gözlənilir

Olabilirlik / olasılık bildiren kiplik yüklem olabilirlik, ihtimal anlamını sözcüksel anlamları ile yansıtan birimlerdir. Bazı fiiller ve *etmək* (yapmak) ekfiili ile kullanılan adlar (*fərz, ehtimal, təxmin, hesab*) cümleye ihtimal, olabilirlik anlamı verirler. Etmək ekfiili ile beraber kullanılan *fərz, ehtimal, təxmin və hesab* sözcükleri eş anlamlı adlardır.

Bu sözcükler varsayım anlamı ifade ederler. İfade ettikleri sözcüksel anlamları aracılığı ile de olabilirlik bildirecek şekilde kullanılırlar.

(7) *Bir dəqiqəliyə fərz edək ki, Midhət günahkardı və ona verilən ən ağır cəza ədalətlidi. (A.)* / “Bir an için Midhat'ın suçlu olduğunu ve ona verilen en ağır cezanın adil olduğunu varsayalım.”

(8) *Ehitmal edirdi ki, heç kim gecikməyəcək. (Y. K.)* / “Kimsenin geç kalmayacağını varsaydı.”

(9) *Hidayət əhvalatın nə yerdə olduğunu təxmin edirdi. (Y. K.)* / “Hidayet, olayların nasıl geliştiğini tahmin ediyordu.”

(10) *Hesab edirik ki, bu gündən sonra daha diqqətli olacaqsınız. (A.)* / “Bugünden sonra daha dikkatli olacağınızı umuyoruz.”

(11) *Türkiyədə "Covid-19"a yoluxma və bu xəstəlikdən ölüm hallarının kəskin artması səbəbindən ölkə ərazisində yeni qadağaların tətbiqi gözlənilir.*³ / “Türkiye'de Covid-19 enfeksiyonları ve hastalıktan ölenlerin sayısındaki keskin artış nedeniyle yeni yasaklar bekleniyor.”

7., 8., 9., 10. numaralı örneklerde *fərz*, *ehtimal*, *təxmin* və *hesab* sözcükleri *etmək* ekfiilinin farklı ekfiil almış şekilleri ile, 11. numaralı örnekte ise *gözlənilir* fiili sözcüksel anlamlarından dolayı olasılık anlamını oluşturur. 11. numaralı örnekteki *gözlənilir* fiilini *olunacaq* fiili ile değiştirelim. *Türkiyədə "Covid-19"a yoluxma və bu xəstəlikdən ölüm hallarının kəskin artması səbəbindən ölkə ərazisində yeni qadağaların tətbiq olunacaq.* Cümlelerin ilk versiyonundan, durumlar nedeniyle yeni yasakların getirilmesi düşünüldüğü, kararların daha hazırlanmadığı ve yürürlüğe girmediği anlaşılıyorsa, ikinci versiyonda kesin olarak yeni kararların hazırlandığını ve yürürlüğe girmekte olduğu ifade edilir.

³ <https://www.trt.net.tr/azerbaycan/turkiy/2021/04/22/turkiy-d-yeni-qadagalar-gozl-nilir-1625930>

2.2.2.3.2. Kiplik Sözlər

Olabilirlik / olasılık bildiren işaretleycilerden biri de kiplik sözlərdir. Konuşurun bilgiye karşı olasılık, şüphe, kararsızlık, inanmama gibi duygularını yansıtan bu sözcükler dilbilim kitaplarında (Rüstəmov, 2013, Hüseynzadə, 2007 vb.) olasılık ifade eden veya şüphe ifade eden kiplik sözlər başlığı altında incelenir.

2.2.2.3.2.1. bəlkə (də)

Olabilirlik bildiren kiplik sözlər arasında *bəlkə (də)* sözü en sık kullanıma sahiptir. Hatta bu kiplik söz birçok Türk lehçesinde olasılık işaretleycisi olarak kullanılır. İslamzade'ye göre *bəlkə* kiplik sözü orta olasılık alanı ifade etmek için kullanılmaktadır. (2006: 90). Dilbilimciye göre, orta olasılık anlamı orta düzeydeki şüpheyi bildirir. Yani, bu ifadelerde konuşurun şüphesi ne çok güçlü, ne de çok zayıf olur. Konuşurun önermenin doğruluğundan emin olmadığı, şüphe duyduğunu yansıtan *bəlkə* kiplik sözünün kullanımını inceleyelim.

(12) *Qoy mən sizi başa salım: Vahid haqqında deyilənlər söhbətdir, bəlkə bunlarda həqiqət var, amma nə qədər ki, sübuta yetməyib, hələ söhbətdir. (A. K.)* / “İzin verin ben anlatayım. Vahid ile ilgili söylenenler sıradan konuşmalar, belki de söylenenlerde doğruluk payı var, ama kanıtlanmadığı sürece söylenti olarak kalacak.”

12. numaralı örnek cümlede konuşur savunduğu bir fikirden kendisinin de emin olmadığını, yanlış bilgi olabileceğini yansıtmak amacı ile *bəlkə* kiplik sözünü kullanmıştır.

(13) *Anana de, soraqlaşsın, bəlkə, dayından bir xəbər tuta bildi. (Q.)* / “Annene söyle, araştırsın, belki dayından bir haber alır.”

13. numaralı örnekte ise, konuşur bir işin diğer bir işin gerçekleşmesine neden olabileceğini varsayar ki, bunu da *bəlkə* kiplik sözü ile belirtmiştir.

Kiplik sözler Azərbaycan Türkçesinde daha çox *da* və *ki* edatları ilə birlikdə istifadə edilir. Bu edatlar anlamın pekişdirilmesini sağladığı kimi, artıq ayrıca edat olaraq ele alınmaz, aittir olduğu kiplik sözle birlikdə kalıb şəklində istifadə edilir.

(14) *Bəlkə də, onu qismət çəkib buraya gətirmişdir. (K.)* / “Belki de kendisini kismet buralara kadar gətirmişdir.”

(15) *Kərim dayı söylədiyi əfsanəni qurtardı. Öz danışığından özü də mütəəssir olmuş kimi gözlərini qapayıb susdu, bəlkə də dərin bir fikrə getdi. (T. B.)* / “Kerim dayı anlattığı əfsanəni bitirdi. Kendi konuşmasından etkilenmiş kimi gözlerini kapattı və belki de dərin bir düşüncəyə daldı.”

Her iki örnekte konuşur söylediği bilgiden emin değildir. Bu düşüncesinin olabileceği olasılığının mümkün olduğunu farkındadır. *Bəlkə də* kiplik sözü *bəlkə*'ye nazaran daha güçlü şüphe anlamı sergiler.

2.2.2.3.2.2. deyəsən

Deyəsən kiplik sözünün etimolojisini inceleyen Əlizadə, bu söz ilə ilgili şunları söyləyir: *Deyəsən* kiplik sözü demək (söyləmək) fiilinin dilek kipində (ikinci tekil kişi) istifadəindən ayrılımış, kalıb şəklində kiplik söz olaraq istifadə edilmişdir (1965: 103-104).

Bu kiplik söz konuşurun öznel tutumunu ifadə edir.

(16) *Xanım, bu gələnlər, deyəsən, elə dünənki qonaqlardı. (A. H.)* / “Hanımın, gələnlər galibə dünkü misafirlər.”

(17) *Deyəsən, bu xəstə digərlərinə bənzəmir... Deyəsən, mən tələsmişəm. (A.)* / “Galibə bu hasta digər hastalara bənzəmir. Galibə ben acele etdim.”

Örnek cümlelerde *deyəsən* kiplik sözü olabirlik, ihtimal ifadə edir. Aynı zamanda burada konuşurun söylediklerini kısmen onayladığını, gerçək olduğunu düşündüğünü görmək mümkündür. Fakat, buradaki kısmi onaylama kesinlik düzeyinde değildir veya konuşurun kesin olarak bilginin gerçək olduğunu savunması söz konusu değildir. Çünkü söz konusu kiplik sözün kesinlik anlamı ifadə etme özelliği yoktur.

2.2.2.3.2.3. görəsən

Görmək (görmek) fiilinin dilek kipinden (ikinci tekil kişi) oluşan bu kiplik söz olabirlik ve soru anlamı içerir (Əlizadə, 1965: 112).

(18) *Bunu Xədicə özü də hiss edirdi... Bəzən zarafata salıb deyirdi: “Mən olmasam, görəsən siz neyləyərdiniz? (G.) / “Bunları Hatice kendisi de hissedebiliyordu... Bazen şaka ile şöyle söylerdi: Ben olmasam, acaba siz ne yapardınız?”*

(18) numaralı örnekte konuşur olayın gerçekleşmesi durumunda/ihtimalinde neler olabileceklerini anlamaya çalışır. Buradaki ihtimal anlamı ise *görəsən* kiplik sözü aracılığı ile anlatılır.

(19) *İki yerdə cavab gec gələr, bir əhəmiyyətsiz olanda, bir də lap vacib olanda, görəsən, Vahiddə bunların hansıdır? (A. K.) / “İki yerde cevap geç gelir, biri soru önemsiz, diğeri çok önemli olduğunda, acaba Vahid'de bunlardan hangisi?”*

(19) numaralı örnekte ise konuşur bir önerme sunar ve bu önermelerden birinin gerçek olduğunu varsayarak olasılıklar üzerinde konuşur.

2.2.2.3.2.4. görən

Bazen *görəsən* kiplik sözünün *görən* biçimi de kullanılır. Bu iki kiplik söz arasında anlam bakımından hiçbir fark yoktur. 20. numaralı örnekte bunu açıkça görebiliriz.

(20) *Görən, bu doğma Moskvada keçirdiyim bu beş ili mən unuda bilərəmmi? (220 N. O.) / Acaba, bu aziz Moskovada geçirdiğim beş yılı unutabilir miyim?*

2.2.2.3.2.5. *yəqin* (ki)

Yəqin birçok kiplik söz gibi hem temel kelime öbeği, hem de kiplik söz görevinde kullanılır. Bu sözcük ki edatı ile beraber kullanıldığında ise sadece kiplik söz işlevini görür. *Yəqin* kiplik sözü konuşurun önceki tecrübesine dayanarak sahip olduğu bilgiyi daha zayıf şüphe ile yansıtmaya hizmet eder.

(21) *Yəqin, yenə yuxarıya yağıb. (B. D.)* / “Muhtemelen yine yağmur yukarı bölgelere yağmıştır.”

21. numaralı örnekte konuşur yağmurun yağmasına şahitlik etmemiştir. Azerbaycan Türkçesinde dolaylılık anlamı *-İb* eki aracılığı ile de ifade edilir. Konuşur burada yağmurun yağdığına şahit olmadığı için bu eylemin gerçekleştiğini sadece ihtimal etmektedir. Konuşurun bu ihtimali farklı nedenlerden kaynaklanabilir. Bizi ilgilendiren husus ise, bilginin kesin olmamasıdır. Olabilirlik anlamı *yəqin* sözcüğü aracılığı ile sağlanmıştır.

(22) *Yox, gözəl, yəqin sabah gələrək. (G.)* / “Hayır, güzelim, her halde yarın geliriz.”

22. numaralı örnekte ise, konuşurun olayın tam olarak ne zaman gerçekleşeceği ile ilgili kesin bilgisi yoktur. Burada belirsizlik söz konusudur ve *yəqin* kiplik sözü de buna işaret eder.

(23) *Dərdimi bir kəsə deməyə cürət etmir, dərsdən sonra havalı kimi, dinməz-söyləməz kənd küçələrində hərlənirdim, görün də, yəqin ki, baxıb deyirdi: Riyaziyyatçı! (İ. F.)* / “Derdimi hiç kimseye söylemeye cesaret etmiyordum, dersten sonra deli gibi, hiç konuşmadan köy sokaklarında dolaşıyordum. Her halde beni görenler şöyle söylüyorlardı: Matematikçi!”

23. numaralı örnekte konuşur kendisinin insanlar tarafından yanlış anlaşıldığını varsaymaktadır. *Yəqin ki* kiplik sözü konuşurun varsayımını ifade eder. Burada olabilirlik anlamı öznedir. Yani, buradaki olabilirlik konuşurun tutumunu gösterir.

2.2.2.3.2.6. kim bilir

Görəsən, görən kiplik sözü ile aynı anlama sahip *kim bilir* yapısı yalnız kullanıldığında olabilirlik anlamı değil, soru anlamı içerir. Olabilirlik anlamını ifade eden başka kiplik sözlerle beraber kullanımı ise anlamın pekiştirilmesine yol açar. Örnek cümlede de konuşur olabilirlik anlamını pekiştirmek amacı ile *bəlkə* kiplik sözünden önce *kim bilir* kiplik sözünü kullanmıştır.

(24) *Kim bilir, bəlkə də həyat üzünə bundan sonra güləcəkdİ. (K.)* / “Kim bilir, belki de hayat bundan sonra yüzüne gülecekti.”

2.2.2.3.2.7. olmaya

Olmaya kiplik sözü ihtimal, şüphe ve benzeri anlamlar bildiren kiplik sözlere aittir. Çağdaş Azerbaycan Türkçesinde, konuşma dilinde pek sık kullanılmayan bu sözcük, daha çok edebi dilde görülür.

(25) *Olmaya, onlar da əzizlərindən ayır düşüblər? (B. X.)* / “Onlar da mı sevdiklerinden ayrı kalmışlar?”

(26) *Qız, olmaya, sən Sədəfsən? (İ. H.)* / “Hanımefendi, acaba siz Sedef misiniz?”

Örnek cümlelerde *olmaya* kiplik sözü cümleye konuşurun ihtimal, olabilirlik, şüphe gibi tutumlarını yansıtmakla beraber, soru anlamı da verir.

2.2.2.3.2.8. güman (ki) / çox güman (ki)

Güman (ki) kiplik sözü Fars kökenli kiplik sözlere aittir. (bk. Rüstemova, 2010: 330).

(27) *Güman ki, Vasili səhər gəzintisindən belə məhrum ediləcəkdİ. (U. S.)* / “Muhtemelen, Vasily bir sabah yürüyüşünden bile mahrum kalacaktı.”

(28) *Mən Şuşada mənzil tutmaq barədə sənə yazmışdım, bir təhər Şuşaya gedib, iki otaq kirayə elə, çox güman ki, bu yay mən Qarabağa gəlməyəm. (M.)* / “Sana Şuşa'da daire kiralamakla ilgili yazmıştım, bir yolla Şuşa'ya git ve iki oda kirala, büyük ihtimalle Karabağ'a bu yaz gelmeyeceğim.”

27. numaralı örnekte konuşur belli bir bilgiye, tecrübeye dayanarak olasılık anlamı ifade etmiştir. Yani, Vasili'nin hayat şartlarını kısıtlayacak olayların varlığından haberdardır. Bu bilgiye dayanarak ise oluşabilecekler hakkında varsayımda bulunur. 28. numaralı örnekte ise konuşur kendisinin gerçekleştirmesi gereken işleri gerçekleştirebileceğinden tam emin değildir.

2.2.2.3.2.9. ehtimal ki

İhtimal, olabirlik anlamına sahip *ehtimal* sözcüğünün *ki* edatı ile beraber kullanımı kalıplaşmıştır ve bu yapı kiplik söz görevinde kullanılır. Diğer olabirlik işaretleyicileri ile kıyasta kullanım sıklığı zayıftır. 29. örnekte konuşur, bilginin kesinliğinden emin olmadığını bu sözcük ile ifade etmiştir.

(29) *Ehtimal ki, sabah o buraya gələcəkdir. (O. O. B. O.)* / “Muhtemelen yarın buraya gelecek.”

2.2.2.3.2.10. olsun ki

Belki kiplik sözü ile eşanlamlı kiplik sözlerden birisi de *olsun ki*'dir.

(30) *Yar bizə qonaq gələcək,
Olsun ki, sabah gələcək. (H. Ş.)*

“Yar bize konak gelicek,
Belki de yarın gelicek.”

Olsun ki kiplik sözü daha çok şiir dilinde ve batı ağzlarında, yani Kürə və Aras nehirlerinin arasındaki arazide – Karabağ – Gence, Şemkir – Gazah, Daşkesen – Gədəbəy illəri və Gürcistan'ın Borçalı ilinin ağzlarında (Məmmədli, 2019: 38) kullanılan kiplik sözdür.

2.2.2.3.2.11. *ola bilər ki / ola bilsin ki*

(31) *Ola bilər ki, bu gün bütün işləri bitirməyim. (S. A.) / “Belki bugün bütün işi bitiremem.”*

(32) *Bu axşam, ola bilsin ki, dostlarımla görüşəcəyəm. (G.) / “Belki bu axşam arkadaşlarımla buluşurum.”*

Ola bilər ki / ola bilsin ki kiplik sözləri bələşik cümlələrdə kullanılan, *bəlkə* kiplik sözü ilə aynı anlama sahip olabirlik / olasılik taşıyan kiplik sözlərdir. Günlük konuşma dilində kullanılan bu kiplik sözlər konuşurun önermenin gerçəkləşməsinə yönelik tutumunun kesin olmadığını göstərir. 31. və 32. numaralı örnəklərdə konuşurun ihtimal verdiği, fakat aksinin de olabileceğini varsaydığı olaylar işərtlenmiştir.

2.2.2.3.3. Kiplik Bağlaçlar

Azərbaycan Türkçesinde ‘paylaşırma bağlaçları’ adı altında incelenen bağlaçlar olabirlik anlamının oluşumunu sağlar. Bu grupta incelenen bağlaçlar dilde daha yaygın kullanılanlardır (Müasir Azərbaycan Dili, 1980: 443). ‘Paylaşırma bağlaçları’, cümlede iki veya daha fazla olaydan sadece birinin mümkün olabileceğine vurgu yapmaktır. Konuşur eşanlımlı olan *ya, ya da, və ya, və ya da, ya da ki, və ya da ki, yaxud, yaxud da, və yaxud, və yaxud da, yaxud da ki, və yaxud da ki* bağlaçlarını kullanarak gerçəkləşməsinə ihtimal verdiği iki ve daha fazla oluşu karşılaştırır ve bu oluşlardan sadece birinin mümkün olduğuna işərt eder. Bu gruba dahil olan bağlaçlar hem yalnız, hem de tekrarlanarak veya sırayla kullanılabilirler. Günlük konuşma dilinde daha çok

ya, ya, ya, ya da, ya ya da ki şekilleri daha çok kullanılırken resmi dilde *.... və ya, və ya da ki, yaxud, yaxud da, və yaxud, və yaxud da, yaxud da ki, və yaxud da ki* bağlaçları yaygındır.

2.2.2.3.3.1. *ya , ya da, və ya, ya da ki*

Hem yalnız, hem de tekrarlı olarak kullanıldığı zaman olabilirlik anlamı taşıyan *ya* bağlacını inceleyelim:

(33) *Bu işi tək görə bilərsən, ya bir nəfər də sənə kömək etsin? (V. S.) / “Bunu tek başına yapabilir misin, yoksa biri sana yardım etsin mi?”*

Ya bağlacı soru cümlelerinde veya olabilir eylemlerden birini seçimini dinleyiciye bıraktığı cümlelerde yalnız olarak kullanılır. 33. numaralı örnekte konuşur varsaydığı oluşları soru sorarak dinleyicinin seçimine bırakmıştır.

Bazen ise *ya* bağlacı cümle öğeleri arasında veya bağımsız bileşik cümle içerisinde tekrarlı olarak kullanılır. Bu tür cümlelerde olabilirlik anlamı daha açık şekilde gözlemlenir. 34. örnekte kargaşanın nedenin ne olduğu kesin olarak bilinmemektedir. Konuşur varsayımlarda bulunur.

(34) *Bilmirdi bu həngamə həqiqətdi, ya vahimədi, olan şeydir, ya xəyaldır, aşkardır, ya yuxudur. (A. K.) / “Bu kargaşanın hakikat mi, korku mu, gerçek mi, hayal mi, rüya mı olduğunu bilmiyordu.”*

Ya da bağlacı daha çok *ya* bağlacının tekrarlanandığı cümlelerde en son önermden önce kullanılır.

(35) *Bu oğlan özünü çırpır yerdən-yərə ki, ya özümü gərək öldürüm, ya da bu saat gərək eşşəyi aparım. (Y. S.) / “Çocuk, ya kendimi öldürürüm ya da şimdi eşeği götürürüm, diye kendisini yerden yere vuruyor.”*

(36) *Surxay və ya Məhəmməd bizə gələcək. (Y. S.)* / “Surhay veya Muhammed bize gelecek.”

35. ve 36. Örneklerde, iki olasılıktan birinin gerçekleşeceği bu bağlaçlar aracılığı ile ifade edilmiştir.

(37) *Əsl səbəbi demək lazımdır, ya da ki heç nə demək lazım deyil. (K.)* / “Gerçek nedeni demek gerekir, ya da hiçbir şey söylemek gerekmiyor.”

(38) *Hamı ya çalacaq, ya oynayacaq, ya da ki oxuyacaq. (A. H.)* / “Herkes ya çalacak, oynayacak, ya da şarkı söyleyecek.”

Ya da ki bağlacı da *ya, ya da* bağlaçları ile aynı değere sahiptir. (37) numaralı örnekte yalnız kullanılan *ya da ki* bağlacı iki oluştan birinin yapılması gerektiğini ifade eder. (38) numaralı örnekte ise *ya* bağlacından sonra kullanılan bu bağlaç farklı kişilerin üç oluştan birini gerekleştirdiğine işaret etmektedir.

2.2.2.3.4. Kiplik Ünlem ve Edatlar

Uzak olasılık – kurgu kipliğini incelerken *axı* retorik soru bildiren cümlelerde, konuşurun eminlik derecesini işaretlediğinden bahsetmiştik. Uzak olasılık – kurgu ifadelerine göre kesinlik derecesi daha yüksek olan olabirlik ifadelerinde de bu sözcük kullanılabilir. Bilginin epistemik ölçekteki değeri ise bağlamdan anlaşılmaktadır. Daha çok soru cümlelerinde rastlanan *axı*, konuşurun sahip olduğu bilgiyi kesinleştirme ihtiyacına bağlı olarak kullanılmaktadır. Aşağıdaki örnek aracılığı ile fikrimizi açıklığa kavuşturalım.

Örnek olarak verdiğimiz cümlede iki kiplik işaretleyicisi var: *deyəsən* kiplik sözü ve *axı*. *Deyəsən* kiplik sözünün başlı başına olabirlik, ihtimal ifade ettiğini söylemiştik. Burada kullanılan *axı* sözcüğünün görevi ise konuşurun bu bilgiye sahip olduğunu, sadece kesinleştirme gereği duyduğunu belirtmektir.

(39) *Xalaoğlu, deyəsən, axı siz şəriət xadimi olmusunuz? (A. K.)* / “Kuzen, galiba siz din görevlisi misiniz?”

2.2.3. Kesinlik / Emin Olma Bildiren Epistemik Kiplik İşaretleyicileri

2.2.3.1. Morfolojik İşaretleyiciler

Fiil çekim eklerinin anlamsal özellikleri pek çoktur. Bu ekler sadece zaman veya kip işaretlemekle yetinmezler. Azerbaycan Türkçesinde zaman işaretleyen fiil çekim eklerinin hemen hepsi (-Ar eki istisnadır) iş veya oluşun kesin olarak gerçekleştiğini, gerçekleşmekte olduğunu veya gerçekleşeceğini yansıtabilmektedir.

2.2.3.1.1. -mİş

-mİş sadece dolaylılığı, yani söylentileri, olayı veya durumu sonradan algılamayı, bir çıkarsamayı iletmez. Hem günlük dilde, hem de yazılı metinlerde -mİş ekinin dolaylılık-dışı kullanımına sıklıkla rastlanır. Bugünedek -mİş ekinin kanıtsallık / dolaylılık çerçevesindeki işlevleri hakkında çok şey yazılmasına rağmen, onun dolaylılık-dışı işlevleri hakkında, muhtemelen sınırlı kullanımı yüzünden çok az şey söylenmiştir (Bacanlı, 2008: 11). -mİş ekinin Azerbaycan Türkçesinde ifade ettiği anlamlardan birisi de iş veya oluşun kesin olarak bittiğini ifade etmektir. Bu tür kullanımlarda -mİş, dolaylılık bildirmez, Türkiye Türkçesinde -DI'ya yakın bir değeri karşılar. -mİş eki 1. ve 2. numaralı örneklerde, eylemin kesin olarak bittiğini, konuşurun bundan emin olduğunu ifade eder.

(1) *Pazaq Vəlini nahaq milisə aparmısan. (E. K.) / “Pazaq Vali'yi sebepsiz yere polise götürdün.”*

(2) *Yoldaş direktor, bağışlayın, uzaqdan gəlmişik, olar sizə zəhmət verək? (A. K.) / “Yoldaş yönetmen, afedersiniz, uzaktan geldik, sizinle konuşabilir miyiz?”*

2.2.3.1.2. –Ib

Bağirov, *-Ib* ekinin duyulan geçmiş zaman işaretlemesini “Dede Korkut” destanı zamanına kadar götürür. *-Ib* eki M. Füzuli, M. P. Vagif, H. B. Natavan, M. F. Axundov, M. E. Sabir, C. Cabbarlı, Vurğun gibi yazar ve şairlerin eserlerinde kullanılarak dilde yaygınlaşmıştır (1985: 50). Çağdaş Azerbaycan Türkçesinde konuşma dilinde ve edebi dilde ikinci ve üçüncü tekil ve çoğul şahıslarla kullanılan bu ek iş veya oluşun kesin olarak gerçekleşip bittiğini ifade eder.

(3) *İmtahan qrafiki namizədlərin şəxsi səhifələrinə göndərilib.*⁴ / “Sınav programı adayların kişisel sayfalarına gönderildi.”

(4) *Nazir Ceyhun Bayramov həmkarına münaqişə sonrası bölgədəki vəziyyət və son inkişaf barədə ətraflı məlumat verib.*⁵ / “Bakan Ceyhun Bayramov, mevkidaşına bölgedeki çatışma sonrası durum ve son gelişmeler hakkında bilgi verdi.”

3. numaralı örnekte fiil *-Ib* eki yerine *-dI* eki kullanılsaydı, olayın konuşma anından hemen önce gerçekleştiği gösterilirdi. *-Ib* eki ise olayın bir süre önce bittiğini vurgular.

4. numaralı örnekte de aynı anlam söz konusudur.

2.2.3.1.3. –dI

Bütün Türk lehçelerinde geçmiş zaman işaretleyicisi olan *-dI* ekinin temel görevi iş veya oluşun geçmişte kesin şekilde gerçekleştiğini ifade etmektir. Konuşur iş veya oluşun gerçekleşmesine şahit olabilir, kendisi yapabilir veya başka kaynaklardan öğrenebilir. Burada önemli olan konuşurun bilgiyi nereden veya nasıl elde ettiği değil, bilgiye karşı tutumunun kesin olduğudur. Fəxrəddinqızı (2010: 158-164) görülen geçmiş zamanın anlam özelliklerini sıralarken herhangi bir kaynaktan elde edilen bilgiyi de işaretlediğini

⁴ <https://edu.gov.az/news-and-updates/15702-1>

⁵ <https://ordu.az/az/news/204629/ceyhun-bayramov-niderlandli-hemkarina-munaqise-sonrasi-bolgedeki-veziyyet-barede-melumat-verib>

belirtir. Bu bilgiler daha çok tarihi olaylara dayanır. 5. numaralı örnekte de bunu görebiliriz:

(5) *1931-ci il yanvarın 7-də "Molla Nəsrəddin" jurnalının son nömrəsi çıxdı. Cəlil Məmmədquluzadə bu gündən sonra cəmisi bir il yaşadı. 1932-ci il yanvarın 4-də vəfat etdi.*⁶ / “7 Ocak 1931'de "Molla Nasreddin" dergisinin son sayısı yayınlandı. Celil Memmedguluzade bundan sadece bir yıl sonra yaşadı. 4 Ocak 1932'de öldü.”

(6) *Bütün gün böyük bir materialı redaktə etdim, işin axırına yaxın makinaçıya verdim. (M. S. O. T.)* / “Bütün gün büyük bir materyali düzenledim ve işin sonuna doğru daktiloya verdim.”

(7) *Sonra biz Kərimxanla Soltanın yanında, göy otların üstündə əyləşib söhbət etdik. (K.)* / “Sonra Karimhan ve Soltan’ın yanına yeşil çimlere oturup konuştuk.”

6. numaralı örnekte işi gerçekleştiren yalnızca konuşurdur. 7. numaralı örnekte ise konuşur işi gerçekleştirenlerden sadece birisidir. Konuşurun aynı zamanda işi gerçekleştiren veya gerçekleştirenlerden birisi olması olay ile ilgili kesin bilgi vermesini sağlar.

(8) *Cəbrayıl gedib lap küncdəki stolun yanında dayandı. (G. P.)* / “Cebrayıl köşedeki masanın yanında durdu.”

8. numaralı örnekte olduğu gibi konuşur bazen işi yapan değil, işin gerçekleşmesine şahit olandır. Bu zaman da kesinlik / emin olma işaretleyicisi olarak *-dl* eki kullanılır.

-dl eki bazen gelecek zaman anlamında kullanılır. Bu zaman konuşur gelecekte gerçekleşecek iş veya oluşu *-dl* eki ile ifade ederek olayın gerçekleşeceğine karşı güven, kesinlik tutumunu sergiler.

(9) *Dayan, tərpanmə, atdan düş, yoxsa odladım. (O. O. B. O.)* / “Dur, kımıldama, attan in, yoxsa yakarım.”

⁶ http://calilbook.musigi-dunya.az/adebi_mc4.html

2.2.3.1.4. –AcAQ

Azerbaycan Türkçesinde gelecek zamanın iki ifade şekli mevcuttur. Konuşurun işin gerçekleşeceğinden emin olduğu belirli gelecek zaman eki –AcAQ, iş veya oluşun gerçekleşmesine karşı kesin bir fikrinin bulunmadığı ise belirsiz gelecek zaman eki –Ar eki ile işaretlenir (bk. Fəxrəddinqızı, 2010: 177- 178). –AcAQ eki konuşurun gelecekte gerçekleşeceğinden emin olduğu olayı işaretlemede kullanılır.

Örnek cümlede konuşur, gerekli işi bitireceğinden emindir. Diğer yandan ise bu işi yapmak zorundadır. Bu örnekte konuşur –AcAQ eki aracılığı ile hem işi kesin olarak gerçekleştireceğini, hem de gerçekleştirmek zorunda olduğunu ifade eder.

(10) *Bütün bu siyahını bu gün axşama qədər hazırlayacağam.* (S. A.) / “Tüm bu listeyi bu gün akşama kadar hazırlayacağım.”

2.2.3.1.5. –Ir

Konuşur konuşma anında gerçekleştiğinden emin olduğu bir işi veya oluşu –Ir eki aracılığı ile işaretler.

(11) *Gülşən xanım, bu saat nə barədə yazırsınız?* (G.) / “Gülşen hanım, acaba şu anda ne ile ilgili yazıyorsunuz?”

Örnekte konuşur eyleyicinin birşeyler yazdığından emindir, soruyu ne yazdığını öğrenmek amacı ile sorar.

(12) *Anam işdən çıxıb, yoldadır, gəlir.* (P. G. K.) / Annem işlerini bitirmiş, yolda, geliyor.

12. numaralı örnekte ise konuşur, annesinin işten çıkma saatini bildiğinden, onun geldiğini varsayabilir veya başka birisinden kesin bir şekilde bilgi alabilir.

2.2.3.1.6. –dIr

Daha Eski Türk yazıtlarında rastlanan ve günümüzde de Türk lehçelerinde bildirme eki olarak bilinen *-dIr* eki adlara eklenir ve adların cümle içerisinde yüklem görevinde kullanılmasını sağlar (Rəcəbli, 2006: 38). Bu ek fiil, konuşurun bilgiden kesin olarak emin olduğunu ifade eder. Daha çok tarihsel, belli bir kaynağa dayanan bilgileri ifade etmek amacı ile kullanılır.

(13) *Üzeyir Hacıbəyov 1948-ci ildə vəfat etmişdir.*⁷ / “Üzeyir Hacıbeyov 1948'de öldü.”

(14) *Şərqdə ilk opera yazan qadın bəstəkar Şəfiqə Axundova olmuşdur.*⁸ / “Doğu'daki ilk kadın opera bestecisi Şefika Ahundova idi.”

13. ve 14. numaralı örneklerde konuşurun kesin olarak bilgiden emin olduğu, bilginin belli başlı kaynaklara dayandığı görülür.

2.2.3.2. Sözcüksel İşaretleyiciler

Kesinlik / emin olma kipliği sadece morfolojik işaretleyiciler ile değil, sözcüksel işaretleyicilerle de ifade edilebilir. Konuşur bilgiye karşı tutumunun emin olma düzeyinde olduğunu yansıtmak amacı ile bu sözcükleri kullanır. Bu başlık altında kiplik yüklem, kiplik sözler ve edatlar detaylı şekilde incelenecektir.

⁷ <https://science.gov.az/az/forms/osnovateli-nana/2639>

⁸ <https://525.az/news/93170-serqde-ilk-opera-yazan-qadin-bestekar-sefiqe-axundova>

2.2.3.2.1. Kiplik Yüklemler

Sözcüksel olarak kesinlik, eminlik anlamları veren kiplik yüklem, kesinlik anlamı işaretlenmesine yol açar.

2.2.3.2.1.1. əmin+ekfiil

Sözcüksel anlamı eminlik, şüphe-sizlik ifade eden *əmin* sözcüğüne ekfiiller eklendiği zaman cümlenin yüklemi görevinde kullanılır. Konuşurun önermeye karşı tutumunun kesin olduğuna işaret eder. 15. örnekte konuşur, olayın gerçekleşeceğine güvendiğini *əminəm* yüklemi aracılığı ile yansıtır.

(15) *İnvestorların azad edilmiş torpaqlara həvəslə gələcəklərinə əminəm.*⁹ /
“Yatırımcıların kurtarılmış topraklara memnuniyetle geleceklerinden eminim.”

2.2.3.2.1.2. mümkündür

(16) *Gəlir nə qədər çox olsa, bir o qədər əlavə vəsait almaq mümkündür.*¹⁰ / “Gelir ne kadar yüksek olursa, o kadar da ilave şeyler alınabilir.”

16. numaralı örnekte ise *mümkündür* yüklemindeki *mümkün* sözcüğü başka bir yardımcı fiil ile kullanılırsa olasılık ifade edecekken, *-dir* eki ile beraber kullanılması bu yüklem-in olgusalığa yakınlık / kesinliği işaret etmesini sağlamıştır.

⁹ <https://apa.az/public/index.php/az/xeber/daxili-siyaset/Prezident-minm-ki-xarici-investorlar-azad-edilmis-torpaqlara-boyuk-hvsl-glcklr-632476>

¹⁰ <https://www.taxes.gov.az/vn/child/iqtisadiyyat.html>

2.2.3.2.2. Kiplik Sözlər

Kesinlik / emin olma kipliğini oluşturan kiplik sözlər dilbilim kitaplarında (Hüseynzadə 2007, Kazımov 2010, Rüstəmov 2013, *Müasir Azərbaycan Dili*, 1980, *Azərbaycan Dilinin Qrammatikası*, 1960 vb.) onay anlamı ifadə edən və ya gerçəklik ifadə edən kiplik sözlər başlığı altında incelenmektedir.

Gerçəklik ifadə edən kiplik sözlər cümledeki gerçəklik kipliğini pekiştiren, gerçəkliği kesin şekilde onaylayan sözcüklərdir. Aşağıda örnələr aracılığı ile bu gruba dahil olan kiplik sözlərin cümle içerisinde kullanımını incelenəcəkdir.

2.2.3.2.2.1. mütləq (ki)

Kesinlik işaretleycisi olarak bilinen *mütləq (ki)* kiplik sözü Arapça kökenlidir ve birçok Türk Lehçesinde kullanılmaktadır (Yaman, 2012: 37; Korkmaz, 2014: 29).

(17) *Öz-özümə söz vermişəm ki, payızda işimiz az olanda mütləq bir də gedəm. (K.)* / “Sonbaharda yapacak daha az işimiz varken kesinlikle tekrar gideceğime dair kendime söz verdim.”

Örnekte konuşur *mütləq* sözcüğünü kullanmakla cümleye kesinlik anlamı getirir. *Mütləq* kiplik sözünü cümleden çıkardığımız zaman anlamın değiştiğini görebiliriz: “*Öz-özümə söz vermişəm ki, payızda işimiz az olanda bir də gedəm*” cümle bu şekilde olduğunda konuşur sadece kendi isteğini ifade ederken, *mütləq* sözcüğü bu isteğin kesin olduğunu ve mutlaka gerçekleşeceğini gösterir.

2.2.3.2.2.2. əlbəttə (ki) / əlbət (ki)

Arapçadan alıntılanan bu sözcük kesinlik kiplik anlamının oluşumunu destekler. Bu kiplik sözün Azərbaycan Türkçesinde *əlbəttə (ki)* ve *əlbət (ki)* versiyonları kullanılır.

(18) *Əlbəttə, Qulu da Həsən kişinin yanında özünü aydan arı, sudan duru göstərməyə səy edirdi, guya bəxti yoxdur, gözə soxula bilmir. (B. D.)* / “Elbette Gulu da Hasan amcanın yanında kendisini su gibi saf, şanssız, utangaç biri gibi göstermeğe çalışıyordu.”

(19) *Əlbət ki, o, Alının fikrini bilmirdi, məqsədi də onu duyuyq salmaq deyildi. (Q.)* / “Tabiki kendisi Alı’nın ne düşündüğünden habersizdi, amacı da onu şübhelendirmek değildi.”

18. ve 19. numaralı örneklerde kesinlik anlamı *əlbəttə* ve *əlbət ki* kiplik sözleri ile pekiştirilmiştir. Bir nevi bu kiplik sözler konuşurun eminliğini daha kuvvetli yansımaya yol açmıştır.

2.2.3.2.2.3. doğrudan

Doğru sözcüğüne zarf yapan *-dAn* ekinin eklenmesi ile *doğrudan* kiplik sözü oluşmuş ve dilde kalıplaşmıştır. Farklı biçimlerde kullanılan bu sözcük de konuşurun eminliğini ifade eder.

(20) *Şahım, böyük təhlükədir Vagif, doğrudan, Onu gözünüzdən qoymayın bir an. (V.)*

“Şah’ım büyük tehlikedir, Vagif gerçekten, Onu gözünüzden bırakmayın sakın.”

20. örnekte bu kiplik sözün kullanımının temel amacı anlamın pekiştirilmesini sağlamaktadır.

2.2.3.2.2.4. doğrudan da / doğrudur

Doğrudan kiplik sözünün *da* edatı ile kullanımı kesinlik anlamının pekiştirilmesini sağlar.

(21) *Doğrudan da, aradan bir az keçmiş, Çərkəzlə Şamxal onların arabasına yaxınlaşdı. (Ş.)* / “Gerçekten de, biraz sonra Çerkes ve Şamhal arabalarına yaklaştılar.”

Doğru sözcüğü ve *-dir* ekinin bileşiminden oluşan *doğrudur* yüklemi kiplik söz kalıbı olarak da kullanılır.

(22) *Doğrudur, son iki saatda yaşananlar hamını təəccübləndirmişdi. (İ. H.)* / “Son iki saatte yaşananların herkesi şaşırttığı doğrudur.”

21., 22. numaralı örnek cümlelerde konuşur cümledeki fikri onaylamak amacı ile bu sözcüğü kullanmıştır.

2.2.3.2.2.5. şübhəsiz (ki) / heç şübhəsiz (ki)

Arapça kökenli şüphe sözcüğünün Türk Lehçelerinde olumsuzluk anlamı içeren *-siz* eki alması ile oluşan ve kalıp olarak kullanılan bu kiplik söz, kuşkusuz anlamına gelir. İfade edilen cümleye kesinlik ve emin olma anlamı katar (bk. Korkmaz, 2014: 24). Azerbaycan Türkçesinde bu kiplik söz *ki* edatı ile beraber de kullanılır. Böylece *ki* edatı anlamın daha güçlü ifadesini sağlar.

(23) *Naçalnik onun şüurlu-şüurlu məsələni ört-basdır etməyə çalışdığını güman edərkən, şübhəsiz (ki) yanılırdı. (Ö.)* / “Şef, kasıtlı olarak meseleyi örtbas etmeye çalıştığını düşünürken açıkça yanılıyordu.”

Heç edatı da kiplik sözlerle beraber kullanıldığında anlam pekiştirilmesine neden olur.

(24) *Heç şübhəsiz (ki), Zərdabiyə qarşı olan şiddətli, həyasız hücum, Seyid Əzim Şirvani kimi qüdrətli bir şair mövcud ikən, cavabsız qalmayacaqdı. (Ə. V. İ.)* /

“Şüphesiz, Seyid Azim Şirvani gibi güçlü bir şair var olduğu sürece, Zerdabi'ye yönelik şiddetli, utanmaz saldırı cevapsız kalmazdı.”

Cümlede konuşur haksızlığın cevabı Seyid Azim Şirvani tarafından verileceğini kesin şekilde ifade eder.

2.2.3.2.2.6. həqiqətən

Həqiqətən kiplik sözü, konuşurun bilgiden emin olduğunu yansıtmak açısından sık kullanılan işaretleyicilerden biridir.

(25) *Bu müddət ərzində, həqiqətən Şamonu ciddi fikir bürümüşdü. (Ş).* / “Bu süre zarfında Şamo gerçekten düşünceliydi.”

Örnekte konuşur Şamo'nun düşünceli olduğunu onaylamak amacı ile *həqiqətən* kiplik sözünü kullanmıştır.

2.2.3.2.2.7. söz yox ki / sözüm yox

Kesinlik ifade eden diğer kiplik sözlere nazaran dilde daha az kullanılan *söz yox ki / sözüm yox* kiplik sözleri şüphesiz kiplik sözü ile eşanlamlıdır. *Söz yox ki* nesnel, *sözüm yox* ise öznel tutumu belirtir.

(26) *Bu rəyə kömək edən, onu möhkəmlədən və yaşadan, əlbəttə, Raxul və onun ətrafına toplaşan bir neçə nəfər idi. Söz yox ki, Çandra da onların içində idi. (Ç.)* / “Elbette, bu fikri güçlendiren ve hayatta tutan Rahul ve ona yardım eden, birkaç kişiydi. Tabii ki, Çandra onların arasındaydı.”

(26) numaralı örnekte konuşur herkes tarafından onaylanan fikri (nesnel) belirtmek için *söz yox ki* kiplik sözünü kullanmıştır.

(27) *Sözüm yox, keçən illərə nisbətən bu il yaxşı işləmişiniz. (B. D.) / “Söylemeye gerek yok, bu yıl önceki yıllardan daha iyi çalıştınız.”*

27. numaralı örnekte çalışma sonuçlarını değerlendirerek, bu yılki çalışmanın önceki yıldaki çalışmalarla karşılaştırıldığında kesinlikle daha iyi olduğu belirtilir.

2.2.3.2.3. Kiplik Ünlem ve Edatlar

2.2.3.2.3.1. axı (axır)

Axı edatı cümledeki genel anlamı pekiştirir, yargıyı belirli düzeyde kesinleştirir. Kesinlik anlamı taşıyan –*Axı* edatı geçmiş veya şimdiki zamanlı fiil ile kullanılır.

(28) *Axı mən sənə yalvarmışdım, Yaqut, getmə demişdim. (E. K.) / “Sonuçta sana yalvardım Yagut, gitmemen için.”*

(29) *Mən heç onu yaddan çıxara bilmirəm, axı. (G. P.) / “Ben onu unutamam ki.”*

2.2.3.2.3.2. ki

Ki edatı, cümledeki anlamın pekiştirilmesine hizmet eder. Örnek cümlelerde *ki* edatının kullanımı cümleye kesinlik anlamı katmıştır. Bu edat cümlede ya yüklemden önce, ya da sonra kullanılır.

(30) *Siz ki bilirsiniz. (A. K.) / “Siz ki biliyorsunuz.”*

(31) *Yaxşı əkin sahələri təkcə bu sahədən ibarət deyil ki. (A. K.) / “İyi ekilen alanlar sadece bu alandan ibaret değildir.”*

2.2.3.2.3.3. lap

Cümledeki yargının kesin olduğunu, konuşurun söylediğinden emin olduğunu ifade etmek için kullanılmaktadır. Örneğin:

(32) *Lap yüzbaşı gələ, ağzını açma. (A. K.)* / “Yüzbaşı gelse bile, ağzını açma.”

2.2.4. Olası Değil / İmkansızlık Bildiren Epistemik Kiplik İşaretleyicileri

2.2.4.1. Morfolojik İşaretleyiciler

Gönderim yapılan dünya ile ifade edilen dünya bir biri ile uyduğu zaman gerçeklik ortaya çıkarken bu iki dünya örtüşmediğinde gerçeklik dışılık söz konusu olur (Çürük, 2010, 6). Gerçeklik dışılık dilde olumsuzluk ifade eden ekler ve sözcükler ile işaretlenir. Konuşur için gerçekleşmesi imkansız görülen iş veya oluş olası değil / imkansızlık kipliğini oluşturur.

-mA eki Azerbaycan Türkçesinde olumsuzluk anlamı oluşturan temel morfolojik işaretleyicidir.

2.2.4.1.1. -mA

-mA ekini fiilden fiil yapan ekler arasında inceleyen Korkmaz, söz konusu ekin sadece biçim ve durum değiştiren ek olmadığını, aynı zamanda fiile yeni anlam kattığı için bir türetme eki olduğunu söyler (2009: 128).

(1) *Cəbiş sabun bişirməyəcək. (B. C. M.)* / “Cebiş sabun hazırlamayak.”

(2) *Torpaqlarımız düşmən tapdağı altında qalmayacaq!*¹¹ / “Topraklarımız düşman elinde kalmayacak!”

Epistemik kiplik hem öznel, hem de nesnel tutumları içerir. Örneklerden de görüldüğü üzere konuşurun imkansız olarak değerlendirdiği olay 1. numaralı örnekte öznelidir. Bu örnekte, konuşur hakkında konuştuğu kişinin karakteristik özelliklerini bildiğinden, onun bu olayı gerçekleştirmeyeceğini bilir ve ifade eder. 2. numaralı örnekte imkansızlık, bir kişinin tutumu değil, bir topluluğun tutumudur. Bu nedenle de 2. numaralı örnekteki imkansızlık nesnelidir.

2.2.4.1.2. -mA+Ar

Olumsuzluk eki olan *-mA* fiilin tüm zaman ekleri ile kullanılabilir. Bu zaman olumsuzluk anlamı içerir. Fakat belirsiz gelecek zaman eki olan *-Ar* ile kullanıldığında olumsuzluk anlamı ile beraber imkansızlık anlamı da oluşmuş olur.

(3) *Fələk də gəlsə onu sözündən döndərə bilməz. (B. D.)* / “Felek de gelse o sözünden vaz geçmez.”

(4) *Vaxt keçdikcə hər şey qaydasına düşəcək, vəziyyət belə davam etməz. (Q. v. Q.)* / “Zamanla her şey yoluna girecek, durum böyle devam etmeyecek.”

İmkansızlık anlamınının oluşumunda geleceğe yönelik olumsuzluk anlamını ifade eden işaretleyicilerin kullanımı etkilidir. *-mA + Ar* yapısında *-mA* eki olumsuzluk anlamını, *-Ar* eki ise gelecek zaman anlamınının oluşumunu sağlar. Her iki örnekte olaylar gelecekle ilgilidir, konuşur uzak geleceğe atıfta bulunmuştur. 3. numaralı örnekte konuşur, hakkında konuşulan kişinin sözünden vaz geçmeyeceğini savunurken bunu olumsuzluk ile ifade etmiş, 4. numaralı örnekte ise konuşur geleceğe olan umudunu yansıtmak amacı ile olumsuzluk işaretleyicisini kullanmıştır. Bu örneklerde imkansızlık anlamı öznelidir.

¹¹ <https://modern.az/az/news/24924>

2.2.4.2. Sözcüksel İşaretleyiciler

2.2.4.2.1. Kiplik Yüklemler

Olumsuzluk sadece –mA eki aracılığı ile değil, bazı sözcüksel öğelerle de işaretlenebilir. Bu işaretleyiciler içerisinde en sık kullanılan kiplik yüklem *deyil*'dir. Ayrıca, *ola bilməz / heç vaxt ola bilməz, mümkün deyil / heç cür mümkün deyil / heç vaxt mümkün deyil / əsla mümkün deyil, qeyri-mümkündür, imkansızdır, mümkünsüzdür* yapıları da imkansızlık anlamı taşırlar.

2.2.4.2.1.1. deyil

Ad cümlelerde olumsuzluk anlamı *deyil* (değil) sözcüğü ile sağlanır. Ad soylu yüklemden sonra gelen *deyil* sözcüğü konuşurun olayın gerçekleşmesine karşı tutumunun imkansız olduğunu yansıtır.

(5) *Mən arılarımı buradan heç yana köçürəsi deyiləm. (H.)* / “Ben arılarımı başka yere götürmeyeceğim.”

(5) numaralı örnekte konuşur işi gerçekleştirmeğe karşı olduğunu, belirtir.

2.2.4.2.1.2. ola bilməz / heç vaxt ola bilməz

Yetersizlik ve imkansızlık bağlamında kullanılan *ola bilməz* kalıbı Azerbaycan Türkçesinde olası değil ifadelerin kullanımında sıkça görülmektedir.

(7) *Qafil olma, dilim, düşmə həvəsdən,
Hərcayı sözüylə incimə dostdan.*

*Muşlar pələng olmaz, tülkülər aslan,
Danalar meydanda kəl ola bilməz. (O. B.)*

“Cahil olma, dilim, pes etmeden,
Yabancı sözüyle kırılma dostu.
Sinek kaplan olmaz, tilki de aslan,
İnekler meydanda öküz olamaz.”

Şiir örneğinde şair imkansız bulduğu önermeleri *ola bilməz* yapısı ile işaretler.

Ola bilməz yapısının önüne *heç vaxt* (asla) yapısı eklendiği zaman imkansızlık anlamı daha güçlü olur.

(8) *Bu sistemdə heç vaxt şəffaflıq ola bilməz.*¹² / “Bu sistemde hiçbir zaman şeffaflık olamaz.”

(8) numaralı örnekte sistemden, sistemin kurallarından yakınan konuşur böyle bir sistemde doğruluk, şeffaflık aramanın da anlamsız olduğunu *heç vaxt ola bilməz* yapısı ile vurgular.

2.2.4.2.1.3. mümkün deyil / heç cür mümkün deyil / heç vaxt mümkün deyil / əsla mümkün deyil

Olabilir anlamı ifade eden *mümkün* sözcüğünden sonra *deyil* (değil) olumsuzluk edatı geldiği zaman olabilirlik anlamı imkansızlık anlama dönüşür. Örnekte *mümkün deyil* yapısının imkansızlık bağlamında kullanıldığı açıkça görülür.

(9) *Şuşanı Cıdır düzüsüz, Azərbaycanı isə Şuşasız təsəvvür etmək mümkün deyil.*¹³
/ “Şuşa'yı Cıdır düzü olmadan, Azərbaycan'ı Şuşa olmadan hayal etmək imkansızdır.”

¹² <https://www.bbc.com/azeri/region-56859584>

¹³ https://apa.az/az/xeber/dagliq_qarabag/Azərbaycan-Prezidenti-Susani-Cidir-duzusuz-Azərbaycani-is-Susasiz-tsvvur-etmk-mumkun-deyil-624531

Mümkün deyil yapısının önüne *heç cür*, *heç vaxt* kalıpları veya *əsla* sözcüğü eklendiği zaman imkansızlık anlamı güçlenir.

(10) *Mənə verilən məlumata görə, son vaxtlar apteklərdə maskaların çatışmazlığı müşahidə olunur. Buna heç cür izahat tapmaq mümkün deyil.*¹⁴ / “Bana verilen bilgilere göre son dönemde eczanelerde maske sıkıntısı yaşanıyor. Bunun bir açıklaması yok.”

(11) *Hər şeyi oxumaq heç vaxt mümkün deyil. Hər gün öyrəniləcək neçə yeni şeylər var.*¹⁵ / “Her şeyi okumak əsla mümkün değildir. Her gün öyrəniləcək yeni şeylər var.”

(12) *Hazırkı mərhələdə dəyişən və inkişaf edən yenilənən Azərbaycanda köhnə məmur tipinin mövcud olması əsla mümkün deyil.*¹⁶ / “Bu aşamada, dəyişən və gelişen, yenilenen Azərbaycan'da eski tip bir memurun var olması imkansızdır.”

Her üç örnekte de önerme konuşur tarafından imkansız bulunmuştur. *Mümkün deyil* yapısı ile kıyaslandığında *heç vaxt mümkün deyil* ve *heç cür mümkün deyil* yapıları daha kesin imkansızlık ifade eder.

2.2.4.2.1.4. qeyri-mümkündür

Sıfat veya zarfların önünde kullanıldığı zaman olumsuzluk anlamı ifade eden *qeyri* sözcüğü *mümkündür* yüklemine de olumsuzluğu ifade eder. Örneğin:

(13) *Yoluxucu xəstəliyi olanlar üçün imtahanda xüsusi şərait yaratmaq qeyri-mümkündür.*¹⁷ / “Bulaşıcı hastalığı olanlar için sınavda özel ortam yaratmak imkansızdır.”

¹⁴ <https://d9mc3ts4czbpr.cloudfront.net/az/article/ilham-eliyev-aptelerde-maskalarin-catismazligina-hec-cur-izahat-tapmaq-mumkun-deyil/>

¹⁵ <https://www.kitabyurdu.org/kitab/dunya-edebiyati/1662-amin-maalouf-semergend-eseri-ile-taniliq-ve-qisa-mezmunu.html>

¹⁶ <https://www.ens.az/az/deputat-azerbaycanda-kohne-memur-tipinin-movcud-olmasi-esla-mumkun-deyil>

¹⁷ <https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-53435985>

2.2.4.2.1.5. imkansızdır

(14) *Əhali o qədər qəzəblənmişdi ki, onların qabağını almaq imkansızdır. (H.) /*
 “İnsanlar o kadar öfkeliydi ki, onları durdurmaq imkansızdı.”

14. numaralı örnekte imkansızlık anlamı *imkansız* sözceğünə eklenen bildirme ekinin oluşturduğu yüklem ile ifade edilmiştir.

2.2.4.2.1.6. mümkünsüzdür

Ad türünden sözcüklere *-sIz* eki ile olumsuzluk anlamı verildiği bilinmektedir. *Mümkün* (olabilirlik) sözcüğüne *-sIz* eki eklenerek imkansızlık anlamı oluşturulur. Bu sözcük, anlam bakımından *mümkün deyil* kalıbı ile eşanlamlı olarak kullanılabilir.

(15) *Qarabağ münaqişəsinin danışıqlar yolu ilə həlli mümkünsüzdür.*¹⁸ / “Dağlık Karabağ sorununun müzakerelerle çözülmesi mümkün değil.”

15. numaralı örnekte de ‘imkansız’, ‘mümkün değil’ anlamına gelen *mümkünsüzdür* yüklemi ifadenin imkansızlık anlamı taşımasına yol açmıştır. *Mümkünsüzdür* yüklemi dilde daha nesnel tutumları yansıtmak ve bir nevi cümlede, imkansızlığın kesin olduğunu vurgulamak için kullanılır.

¹⁸ <https://reyting.az/slayd/9513-qarabagin-azadligi-uchun-herb-yoluna-ustunluk-verilmelidir.html>

2.2.5. Öngörülü Olgusallık Bildiren Epistemik Kiplik İşaretleyicileri

2.2.5.1. Morfolojik İşaretleyiciler

Türk lehçelerinde fiilin gelecek zamanını farklı işaretleyiciler ile işaretlemek mümkündür.

Öngörülü olgusallık gelecek zamanda gerçekleşecek olaylara işaret eder. Konuşur gelecekte vuku bulacak olaylar ile ilgili de bilgisini yansıtır ve dilde morfolojik işaretleyiciler ile ifade edilir. Bu başlık altında gelecek zaman işaretleyicileri öngörülü olgusallık kiplik işaretleyicileri olarak değerlendirilecektir.

2.2.5.1.1. –AcAQ

-AcAQ eki Azerbaycan Türkçesi ilgili yazılan gramer kitaplarında belirli gelecek zaman işaretleyicisi olarak gösterilmektedir. Fakat bu ek, zaman işaretlemenin yanı sıra kipsel anlamların da oluşumunu sağlar. –AcAQ öngörülmuş ve tasarlanmış bir olayı bildirmektedir (Johanson, 1994: 249-250).

Örnekte henüz gerçekleşmemiş olaylar ve onların neden olabileceği sonuçları, konuşur tarafından varsayılmış ve gelecek zaman eki ile işaretlenmiştir. Bu örnekte öngörülü olaylar bir birini izlemiş ve biri diğerinin gerçekleşmesine neden olarak gösterilmiştir.

(1) *Şimal məntəqələrdə qazılacaq hər bir amerikan quyusu, qurulacaq hər bir amerikan buruğu sizi xarici təərrüzlərdən qoruyacaqdır, bizim siyasi-iqtisadi əlaqələrimizin daha da genişlənməsinə səbəb olacaqdır. (Y. S.) / “Kuzey bölgelerinde açılacak her Amerikan quyusu, yapılacak her Amerikan rafineri sizi dış etkilere koruyacak ve politik ve ekonomik bağlarımızı daha da genişletecektir.”*

2.2.5.1.2. –Ar

Gelecek anlamı ifade eden işaretleyicilerden biri de –Ar ekidir. Belirsiz gelecek zamanı ifade eden bu ek iş veya oluşun kesin olmayan gelecek zamanda gerçekleşme olasılığının olduğunu yansıtır.

(2) *Ata, anamı fikir eləməyə qoyma, sağılıq olar, tezliklə gələrəm, görüşərik. (B. İ. Y.)* / “Anne babamın üzülmesine izin verme, her şey yolunda giderse, kısa zamanda gelirim, buluşuruz.”

2. numaralı örnekte konuşur olayın gelecekte gerçekleşeceği ile ilgili bilgi verir, fakat zaman yakınlığı tam olarak belli değildir.

2.2.5.1.3. –AsI

Üzüm’e göre, “-AsI, Eski Anadolu Türkçesinde sıfat-fiil işlevinde ve ana cümlenin yüklemde emir-istek, gereklilik, geleceğe yönelik olasılık bildiriminde kullanılmaktadır.” (2017: 153). Azerbaycan Türkçesinde de aynı işlevlere sahip bu ek, 1937 yılına ait “Qrammatika” kitabında *lazım kipi* işaretleyicisi olarak nitelendirilir. Bu kip ise dilek-istek ve lazım kipi diye iki gruba ayrılır (Həsənova, 2006: 89). -AsI eki ile ilgili dilbilim kitaplarının hemen hepsinde gereklilik ifade ettiği belirtilir. Demirçizade’ye göre bu ek -mAlli ekinden farklı olarak kesinlik ifade etmez ve daha çok günlük konuşma dilinde kullanılır (1962: 267). Kazımov ise, ek ile ilgili diğer Türk lehçelerinde kesin gelecek zaman ifade ettiğini yazar (2010: 195).

-AsI eki, her ne kadar standart dilimizde kendi kullanım sıklığını kaybetmiş olsa da, bazı ağızlarda (Şeki vb.) ve günlük konuşma dilinde hala kullanılmaktadır. –AsI gerçekleşmemiş ve gerçekleşmesi ile ilgili bir düşüncenin, programın bulunduğu olayları ifade etmek için kullanılır.

(3) *Toy bu günlərdə başlanasıdır. (O. O. B. O.)* / “Düğün bu günlerde başlayacak.”

(4) *Bahar, sən şəhərdə qalasısan. (Ç.)* / “Bahar, sen şehirde kalacaksın.”

3. numaralı örnekte konuşur yakın gelecekte oluşacak olayı işaretler. Yani bu cümledeki öngörülük yakın geleceğe aittir. 4. numaralı örnekte ise öngörülü olgusalılık uzun zamanı kapsar. Konuşur, iş veya oluşun gelecekte devam edeceğini yansıtmak için *-AsI* ekini kullanır.

2.2.5.1.4. *-Ir*

Azerbaycan Türkçesinde fiillere eklenerek isim oluşturan *-Ir* eki aynı zamanda şimdiki zamanı da işaretler. *-Ir* eki bazı durumlarda şimdiki zamana gönderme yaparken, bazen farklı zamanları işaretler. Axundov da bu bakımdan şimdiki zamanı iki alt sınıfa ayırır.

1. Fiilin şimdiki zamanı konuşma zamanı ile doğrudan ilgilidir.
2. Fiilin şimdiki zamanı konuşma zamanı ile doğrudan ilgili değildir (1961: 74-76).

Ahundov, “fiilin şimdiki zamanı konuşma zamanı ile doğrudan ilgili değildir”, ifadesiyle, şimdiki zaman işaretleyicisi *-Ir* ekinin hem geniş, hem de gelecek zamanı gösterebilme özelliğine işaret etmektedir.

Bağirov, *-Ir* ekinin gelecek zaman ifade etmesini şöyle yorumlar: “Şimdiki zaman fiilleri gelecekte farklı ortamlarda gerçekleşecek iş veya oluşu ifade ederken herşeyden önce olayları şimdiki zamana bağlar ve böylece dinleyicide iş veya oluşun gerçekleşmesine karşı inanç ve ilgi uyandırır” (1985: 56).

-Ir ekinin gelecek zaman anlamında kullanıldığı cümlelerde gelecek ile ilgili herhangi bir zaman sözünün olması da söz konusudur. Aşağıdaki örneklerde iş veya oluşun henüz gerçekleşmediğini, geleceğe ait olduğunu ifade edebilmek için *gələcək* (gelecek), *sabah* (yarın) gibi sözcüksel anlamı gelecekle bağlı sözcükleri kullanılmıştır.

(5) *Əgər bu əməliyyat baş tutsa, onda hər ikimizi yaxşı gələcək gözləyir. (M. T.) /*
 “Bu operasyon gerçekleşirse ikimizin de iyi bir gelecek bekliyor.”

(6) *Müəllimimiz sabah elmi konfrans üçün Rusiyaya uçar. /* “Öğretmenimiz bilimsel bir konferans için yarın Rusya’ya uçacak.”

2.2.5.1.5. –dI

Geçmiş zaman işaretleyen –dI eki bazı durumlarda gelecekte vuku bulacak iş, olay ile ilgili de bilgi verir. Bu durumlarda cümle içerisinde gelecek zamanı işaretleyen bir söz varlığı da yer alır.

(7) *Kim bilir, bəlkə yenə də bir-birinizə qismət oldunuz. (E. K.)* / “Kim bilir, belki hala bir birinize kavuşmak şansınız var.”

7. numaralı örnekte *yenə də* (hala) sözcüğü geleceğe işaret eder. *Kim bilir, bəlkə* kiplik sözleri de olgusallık anlamı oluşturarak, cümlenin geleceğe yönelik bir olgusallık, yani öngörülü olgusallık anlamının ifade edilmesini sağlar.

3. BÖLÜM

DEONTİK KIPLİK

Bir iş veya oluşu gerçekleştirmek için eyleyiciye uygulanan gücü gösteren *deontik kiplik* (yükümlülük kipliği), Palmer'in (2001) eylem kipliği başlığı altında incelediği iki (deontik ve dinamik) kiplik türünden biridir. Eyleyiciye dayatılan güç belirli bir kişi tarafından uygulanabilir (emir), kural, yasa, kanunlara dayalı olabilir (zorunluluk) veya başka bir olayla bağlantılı (şart) gelişebilir. Bu bağlamda deontik kiplik anlamlarını oluşturan gücü 'dışsal' olarak değerlendirebiliriz. Palmer, deontik ve dinamik kipliklerinin farkını şu şekilde açıklar: Eylem kipliği başlığı altında incelenen deontik ve dinamik kiplik türleri henüz gerçekleşmemiş, fakat gerçekleşmesi beklenen iş veya oluşları işaretler ve iki kiplik türü arasındaki fark, eyleyiciyi bu iş veya oluşu gerçekleştirmeye yönlendiren gücün dışsal veya içsel olmasıdır (2001: 9).

Deontik kipliğin anlam alanları ile ilgili Kerimoğlu, "bilgi kipliği dışındaki tüm alanları kapsayan yükümlülük kipliği geniş anlamıyla zorunluluk, izin, niyet, yeterlilik, emir gibi ifade biçimlerini içine alan geniş bir semantik alanı kapsar" açıklamasını yapar (2011: 116).

Deontik kiplik gerçekleşmesi dış etkenler tarafından dayatılan iş veya oluşu işaretler. Burada dış etkenlere ve istemenin gücüne bağlı olarak deontik kipliğin anlam alanlarını ayırmak mümkündür.

Deontik kipliğin alt alanlarını belirleyen dilbilimcilerin büyük çoğunluğu (Palmer, 2001; Lyons, 1977; Nuyts, 2006; Kerimoğlu, 2011 vb.) izin ve zorunluluk anlam alanlarını özellikle belirtmişlerdir. Palmer (2001) ve Kerimoğlu'nun (2011) sınıflandırmalarında, deontik kiplik alt alanları olarak izin ve zorunluluk kiplikleri ile beraber emir de yer alır.

Türk Lehçelerinde kiplik kategorisini inceleyen İsmayılzade (2006), deontik kiplik alanları olarak *emir, izin, yasak, buyuru, uyarı, zorunluluk, öğüt, öneri, rica, yalvarma* gibi alanlardan bahseder.

Çalışmamızda deontik kipliğin alt türleri olarak emir, izin, zorunluluk, gereklilik ve şart kiplikleri incelenecektir.

3.1. AZERBAYCAN TÜRKÇESİNDE DEONTİK KIPLİK İŞARETLEYİCİLERİ

Araştırmamızın bu kısmında Azerbaycan Türkçesindeki deontik kiplik alanını karşılayan işaretleyiciler ele alınacaktır. Deontik kiplik, fiil kip ekleri, zaman ekleri, kiplik yüklemeler, kiplik ünlem ve edatlar ve bağlaçlar aracılığı ile ifade edilir. Çalışmanın devam eden bölümünde emir, izin, zorunluluk, gereklilik ve şart anlamlarını işaretleyen morfolojik, sözcüksel – morfolojik ve sözcüksel işaretleyiciler örnekler verilerek açıklanacaktır.

3.1.1. Emir

Deontik kiplik ölçeğinin ilk kademesinde duran emir, eyleyiciye belirli bir iş veya oluşun gerçekleşmesine karşı dış etken tarafından uygulanan buyuruyu ifade eder. Deontik kipliğin diğer anlam alanlarında, yani zorunluluk, izin kipliklerinde olduğu gibi emir kipliğinde de temel unsur, dış etkinin varlığıdır.

Emir ifadelerinde güçlü isteme vardır. Bu nedenle emir semantiğini isteme kipliğinin alt alanlarından biri olarak nitelendiren Aslan Demir, emir semantiğinin beş tamamlayıcısının olduğunu belirtir: buyurucu ve eyleyicinin bulunduğu iletişim ortamı, buyurucudan eyleyiciye yönelen buyruk ve bu üçgeni birleştiren yüksek dereceli empoze, yönlendiricilik, buyuranın üstünlüğüne dayanan güç ilişkisi (2008: 32). Bu açıklaması ile de emir kipliğini diğer isteme türleri olan – istek, rica, yalvarma kipliklerinden ayırır. Her emir ifadesi bir isteme anlamına sahiptir, ama her istek anlamı içeren ifade emir ifadesi olarak değerlendirilemez. Usta da emir kipliğinin işaretlenmesi için buyurucu ve eyleyici ile beraber buyurucu gücün, eylem ve emir arasında uyumun, emir – fayda ilişkisinin var olması gerektiğini savunur (2016, 322-325). Cahangirov ise, emir kipliğini şöyle açıklar:

Emir kipliği eyleyiciyi belirli bir oluşun gerçekleştirilmesi için baskı uygulamak, zorlamak ile ilgilidir. Zorunluluk yansıtan temel cümleler emir cümleleridir ve bu cümleler, daha çok emir kipi aracılığı ile işaretlenmektedir (2005: 270).

Emir kipliğini oluşumunu sağlayan tamamlayıcıları açıklayalım:

Buyurucu – sosyal açıdan güce sahip kişilerdir. Yani buyurucu, bir iş veya oluşun gerçekleşmesini isteme yetkisi olan kişidir. Emir kipliğinde buyurucu dış etken yerindedir.

Buyuru – buyurucunun eyleyiciden yapmasını istediği iş veya oluştur.

Eyleyici – buyrulanı gerçekleştirmekle yükümlü kişidir.

Gc – buyurucunun sahip olduğu sosyal veya biyolojik gctir. Bu gc otorite (müdür – alışan, ğretmen – ğrenci), yaş (anne – evlat) gibi etkenlerin belirlediği dış etkendir. Buyurucu ve eyleyici arasındaki gc farkı emrin verilmesine olanak tanır. Zeynalov, tavsiye, nasihat, rica gibi anlamlarla karşılaştırdığı ısrar, emir, buyuru gibi anlamlar içeren ifadelerin daha yüksek dereceli empozeye sahip olduğunu söyler (1974: 152).

3.1.1.1. Emir Ve Kişi İlişkisi

Emir anlamı buyurucu ve eyleyicinin bulunduğu iletişim ortamında ortaya çıkar. Aslan Demir'in söylediği gibi buyurucu daima görece birinci kişidir (2008: 34). Azerbaycan Türkçesinde de Türkiye Türkçesindeki gibi kişi sistemi birinci kişi odaklıdır. Bu nedenle emir kipliğinde buyurucu birinci kişidir. Emir anlamı içeren ifadelerde eyleyici birinci kişi olamaz. Fakat, dilbilimcilerin konu ile ilgili tartışmalı fikirleri bulunmaktadır. Bu fikirlerden yola çıkararak emir – kişi ilişkisini c başlık altında birleştirebiliriz.

1. Emir anlamı sadece ikinci kişilerle sınırlıdır.
2. Emir anlamı birinci kişilerle kullanılmaz.
3. Emir anlamı her c kişi ile kullanılabilir.

İlk fikrin savunucularından olan Lyons (1977), emir kipliğinin sadece ikinci kişilerle sınırlı olduğunu söyler. Lyons'a göre kişi kendisine emir veremediği gibi, üçüncü kişilerle de doğrudan iletişime geçmediği için onlara da emir veremez (bk. Aslan Demir, 2008: 37). Serebrennikov – Gadjieva da emir anlamının sadece ikinci kişiler ile sınırlı olduğunu Kazakçadan gösterdikleri örnekler ile açıklarlar (Serebrennikov – Gadjieva, 2011: 183). Özdemir, konuşurun hem kendisine, hem de kendinden uzaktakine emir veremeyeceğini fikrini savunur (1967: 190).

İkinci fikrin savunucuları Banguoğlu (2011), Hatipoğlu (1969), Topaloğlu (1989), Gencan (1979), Vardar (2007), Tekin (2003), Aslan Demir (2008), P.M.Melioranski, A.N.Samoyloviç, İ.A.Batmanov, A.M.Şerbak, N.K.Dmitriyev, A.N.Kononov, A.A.Yuldaşev, Adamoviç (bk. Xəlilov, 2018: 153) ve diğerleri emir kipinin birinci tekil ve çoğul kişide mevcut olmadığını savunurlar. Bu fikrin savunucularının düşüncesine göre, kişi kendisine emir veya buyuruda bulunamaz. Banguoğlu, buyurucunun kendi kendine emir veremeyeceğini savunarak emir anlamının ikinci ve üçüncü kişilerde görüldüğü, birinci şahıs ile kullanılan emir kipi ekinin gereklilik anlamı ifade ettiği düşüncesindedir (2011: 473). Tekin de Banguoğlu ile aynı fikirdedir (2003, 181). Emir anlamının iletişim ortamında ortaya çıktığı fikrini savunan Aslan Demir, “İletişim ortamına ihtiyaç duyulmaksızın kişinin tek başına gerçekleştirebileceği en güçlü söz eylemler niyet etme, etkili bir plan yapma, tasarlama, karar alma vb., kişinin bizzat kendisi, kendi iradesi üzerinde etkili olabileceği eylemlerdir. Bu nedenle ‘Yarın mutlaka erken kalkayım’, ‘Otur da yaptıklarımı sana anlatayım’, ‘Onunla mutlaka konuşacağım’ vb. plan yapma, niyetlenme, karar verme vb. bildiren cümlelerde anlamın sınırlarını, ‘kişinin kendine emrettiği’ biçiminde yorumlayarak zorlamak yeterince işlevsel değildir.” (2008: 40).

Üçüncü görüşün savunucuları ise (örneğin, Palmer 2001, Muharrem Ergin 2014, Ercilasun 2014, Korkmaz 2009, V.A.Bogoroditski, A.A.Borokov, N.P.Direnkova, N.T.Sauranbayev, M.Ş.Rahimov (bk. Xəlilov, 2018: 153) vb.) emir anlamının her üç kişide kullanılabilirliğini belirtirler. Palmer'e göre, bu tartışmaya neden olan asıl problem, terminolojiden kaynaklanmaktadır. Birinci veya üçüncü kişilerle kullanılan emirler için *yumuşatıcı* (jussive) terimi kullanılmalıdır (2001: 80-81). Ergin, Türk dillerinde birinci kişi ile kullanılan emir ve istek işaretleyicilerinin aynı olması ve yabancı gramerlerin etkisi nedeni ile birinci şahısların kendi kendine emir veremez fikrinin

oluşturduğunu ve bunun yanlış olduğunu söyler (2013, 307). Ercilasun, kişinin kendisine emir verebileceğini ve bunun için de emir kipi eklerini kullandığını savunur. Örnek olarak ise ‘*Ahmet dedim kendi kendime, kalk ve çalış*’ cümlesini gösterir (Ercilasun, 2014: 364). Korkmaz da Ercilasun’un örneğini kullanarak Eski Türkçe döneminden beri birinci şahısların, kendilerini ikinci şahıs yerine koyarak emir verebildiklerini söyler (2009: 667-670).

Azerbaycan Türkçesini temel olarak aldığımız bu araştırmada birinci şahıslarla kullanılan emir kipi eklerinin emir anlamı değil, daha çok zorunluluk, gereklilik bazen de istek ve diğer anlam alanlarını işaretlediğini söyleyebiliriz.

3.1.2. Emir Anlamı İfade Eden Deontik Kiplik İşaretleyicileri

3.1.2.1. Morfolojik İşaretleyiciler

Emir anlamı belirli üslup ayrıntıları göstererek fiilin farklı kip veya zaman ekleri ile ifade edilebilir. Bu işaretleyicilerden hangisinin ne zaman, hangi ortamda emir anlamı ifade ettiğinin belirli bir kuralı yoktur.

3.1.2.1.1. Emir Kipi Ekleri

Emir anlamını işaretleyen temel kiplik işaretleyicisi emir kipini oluşturan kip ekleridir (ikinci tekil – \emptyset , üçüncü tekil –*sIn*, ikinci çoğul –*In*, üçüncü çoğul –*sIn* + –*lAr*). Emir kipinin sadece emir anlamı ifade etmediği bilinmektedir. Demirçizade’ye göre emir kipi rica, dilek, izin, tavsiye, nasihat ve emir yolu ile eyleyicinin buyurucu tarafından bir iş veya oluşu gerçekleştirmeğe zorunlu bırakıldığını ifade eden işaretleyicidir (Demirçizade, 1962: 263).

Birinci tekil ve çoğul şahıslarda kullanılan emir kipi eki emir anlamı değil, dilek – istek gibi anlamları oluşturur. Bu nedenle araştırmamızın bu kısmında bu işaretleyicilerden söz edilmeyecektir.

(1) *Sənə deyirəm götür, onları burdan. (A. v. F.)* / “Sana söylüyorum, onları buradan al.”

(2) *Bu saat rədd olun, öz xarabanıza çıxın, eşidirsinizmi? (A. v. F.)* / “Hemen çıkın, kendi evinize gidin, duyuyor musunuz?”

(3) *Bu saat o bu kənddən çıxsın. (V. S.)* / “Bu saat o bu köyü terketsin.”

(4) *Dustaq edilsinlər. (V. S.)* / “Hapsedilsinler.”

1. numaralı örnekte otoriteye sahip buyurucu, eyleyicinin buyuruyu gerçekleştirilmemesinden öfkelenerek sert bir dille emir vermektedir. Bu cümlenin *sənə deyirəm* bölümünden anlaşılmaktadır. 2. numaralı örnekte de konuşurun öfkesi sezilmektedir. Yani, konuşur buyuruyu öfke duygusu ile beraber daha güçlü ifade etmiştir. 3. ve 4. numaralı örneklerde buyuru üçüncü şahıslara yöneliktir. Bu cümlelerde güçlü otorite sezilse de, emir doğrudan değil, dolaylı yolla, yani 2. kişi (dinleyici aracılığı ile) verilmiştir.

3.1.2.1.2. –AcAQ

Belirli gelecek zaman eki –AcAQ farklı kiplik anlamları (kesinlik / emin olma, öngörülme olgusalılık, emir) işaretler. Bybee vd., 13 dünya dilinden hareketle yaptıkları karşılaştırmalı bir çalışmada, emrin \emptyset biçim-birimden ya da yalın fiil tabanından sonra en yaygın olarak gelecek zamanla işaretlendiğini gözlemlemişlerdir (1994: 211).

Türkiye Türkçesi ile karşılaştırsak Azerbaycan Türkçesinde –AcAQ ekinin emir anlamını işaretlemesi daha az görülmektedir. –AcAQ eki sadece ikinci şahıslarla kullanılarak emir anlamı oluşturur. 5. ve 6. numaralı örneklerde emir anlamı, polis – muhtar, muhtar – köylüler arasında toplumsal güç ve statü farkına bağlı olan ilişkilere dayanır.

(5) *Yalnız doğrusunu deyəcəksiniz, bu adamların içərisində Elxan Biləkənli kimdir? (O. G.)* / “Sadece doğruyu söyleyeceksiniz, bu insanların içerisinde Elhan Bilekenli hangisi?”

(6) *Kəndin bütün küçələrini oxuyaraq keçəcəksiniz. (O. G.)* / “Köyün bütün sokakları şarkı söyleyerek dolaşacaksınız.”

3.1.2.1.3. –Ar

Azerbaycan Türkçesinde belirsiz gelecek zaman ifade eden –Ar eki de bazen emir anlamı ifade edebilir. –Ar ekinin işaretlediği emir anlamı daha zayıftır. Bu ise konuşurun emir anlamını daha yumuşak ifade etme isteğinden kaynaklanır. Aynı zamanda –Ar eki belirsiz gelecek zaman anlamı ifade ettiği için bu tür cümlelerde zaman işaretleyici başka bir sözcük bulunur. 7. numaralı örnekte de eyleyicinin ne zaman yola çıkacağı malzemelerin hazır olmasına bağlıdır.

(7) *Materiallar hazır olan kimi alıb yola düşərsən. (S. A.)* / “Malzemeler hazır olur olmaz al, yola çıkarsın.”

3.1.2.1.4. –mAQ

–mAQ ekinin emir anlamı ifade etmesi tamamen bağlamla ilgilidir. Aşağıdaki örnekte bağlamın da etkisiyle, bu kullanım özelinde oluşmuştur. Çocuklara, gençlere bir nasihat olarak söylenen bu ifade buyuruya yakın bir değer üretmektedir. Rusça kaynaklarda örnekteki fiil emir kipi eki ile kullanılırken, bu cümle Azerbaycan Türkçesine yapılan çevirisinde –mAQ eki almıştır.

(8) *Oxumaq, oxumaq, yenə də oxumaq. (Vladimir İlyiç Ulyanov)* / “Okumak, okumak, yine de okumak.”

3.1.2.1.5. –A

Dilek – istek kipliğini işaretleyen –A eki bazen de isteme semantiğinin daha güçlü olduğu emir kipliğinin ifadesinde de kullanılır. Dilde kullanımı az olan bu işaretleme şekli emir anlamının yanı sıra konuşurun / buyurucunun uyarı ve öfkesini de yansıtır. Bu kalıptan olan ifadelerde, 9. numaralı örnekte olduğu gibi fiil olumsuz anlamda kullanılır. Yani, konuşur / buyurucu, eyleyiciye bir oluşu gerçekleştirmesini buyurmaz. Aksine eyleyicinin yapmış olduğu oluşu tekrarlamaması açısından onu uyarır.

(9) *Bir də belə zaraflatları eləməyəsen, haydi iş başına!* (G. G). / “Bir de böyle şakalar yapma, haydi işinin başına dön.”

3.1.2.1.6. -gilən, -ginən, -qınan

Emir anlamı ifade eden fiillerin ikinci tekil şahısta hiçbir ek kabul etmediği bilinmektedir. Fakat eski dönemlerde ikinci tekil kişilerde fiil sonuna *-qıl, -gil, -gilən, -ginən, -qınan, -a gör, -ə gör, -ı gör, -i gör* (örneğin, aç a gör, qoparı gör vb.) bileşenlerinden birisinin eklenmesi ile de kullanılmaktaydı. Standart Azərbaycan dilinde bu şekillerin kullanımı XVIII yüzyıla kadar görülebilmekteydi (Xəlilov, 2018: 157). Günümüzde bazı ağızlarda *-ginən, -qınan, -kinən, -knan, -ynən* ekleri hala kullanılmaktadır.

(10) *Büyün çölə çıxmaginən, ildırım çaxışağ.* / “Bugün dışarı çıkma, şimşek çakacak.”

(11) *Düzünü deynən.* / “Doğrusunu söyle.”

Örnek cümleler Göyçay ağzından alınmıştır (Vəliyev, 1975: 33).

3.1.2.2. Sözcüksel İşaretleyiciler

3.1.2.2.1. Kiplik Yüklemler

3.1.2.2.1.1. əmr etmək

Emir anlamının buyurucu ve eyleyicinin bulunduğu ve bu kişiler arasında sosyal sınıf veya yaş farkının olması gerektiği bilinmektedir. Emir anlamı ifade eden cümleler daha çok resmi ve daha sonra günlük konuşmalarda kullanılmaktadır. Resmi dilde kullanılan *əmr etmək* kiplik yüklemi emir – buyuru anlamının oluşumunu sağlar. 12. numaralı örnekte cumhurbaşkanı tarafından yetkililere vermiş olduğu emir, *əmr etmək* kiplik yüklemi ile işaretlenmiştir.

(12) *Bütün zabıt və generallara dövlət sərhədlərinin müdafiəsi işi ilə məşğul olmağı əmr edirəm.*¹⁹ / “Tüm subay ve generallere devlet sınırlarının korunması için çalışmalarını emrediyorum.”

3.1.2.2.2. Kiplik Ünlem ve Edatlar

3.1.2.2.2.1. dA

Kullanım yerine göre farklı anlamlar taşıyan *-dA* emir cümlelerinin sonunda kullanıldığında buyurucunun ısrar veya öfkesini yansıtır. *-dA* emir anlamının oluşumunu sağlamaz. Sadece cümlede olan emir anlamının daha güçlü ifadesine sebep olur.

¹⁹ <https://xeber.media/news/16285594/pasinyandan-generallara-size-emr-edirem>

(13) *Ə, nə tərs-tərs baxırsınız? Bacarırsınız, özünü çıxarın da. (A.)* / “Ulan, neden öyle bakıyorsun? Beceriyorsan, hadi gel kendin yap.”

3.1.2.2.2.2. sAnA

-sAnA Türk Lehçelerinde fiillerle beraber kullanılan ve ısrar, emir, rica gibi anlamları işaretleyen yapıdır. Ergin, bu edatın ikinci kişilerle kullanıldığında emir – istek arası bir anlam ifade ettiğini söyler (2013: 290). Kornflit (1997) ise bu edatı emrin özel işaretleyicisi olarak değerlendirir (bk. Yazıcı Ersoy, 2011: 70).

Azerbaycan Türkçesinde de emir edatları (Hüseynzadə (2007), Kazımov (2010), Rüstəmov (2013) vd.) başlığı altında incelenen –sAnA emir, ısrar, öfke gibi anlamlar ifade eder. 14. numaralı örnekte konuşurun buyurusunda ısrarlı olduğu da görülür. 15. numaralı örnekte ise, konuşur –sAnA ile öfkesini yansıtır.

(14) *Uşaq məsələsini də danışsana. (A. v. F.)* / “Çocuk konusunu da anlatsana.”

(15) *Əl çəksənə, nə vermişən ala bilmirsən. (O. O. B. O.)* / “Bıraksana, ne istiyorsun?!”

3.2.1. İzin

Bir iş veya oluşu gerçekleştirebilmesi için konuşurun eyleyiciye verdiği ve eyleyicinin başkasından istediği izinler izin kipliğini oluşturur. Böylelikle, izin kipliğini hem eyleyici odaklı, hem de konuşur odaklı olarak değerlendirebiliriz. Eyleyicinin başkasından istediği izin anlamı eyleyici, konuşurun eyleyiciye verdiği izinler ise konuşur odaklıdır. Ürkmez izin anlamlı cümlelerde istek unsurunun görüldüğünü ve bu istek unsurunun da eyleyici ve konuşur üzerinden değerlendirilmesi gerektiğini savunur (2020: 78). Bybee vd. de izin kipliğini hem eyleyici, hem de konuşur odaklı kiplik türü olarak nitelendirir (1994: 174 -179).

İzin kipliğini deontik kipliğin iki tipolojik kategorisinden biri olarak değerlendiren Palmer (2001: 9-10), bu kipliğin yükümlülüksel olarak neyin mümkün olduğunu ifade ettiğini söyler (2001: 89). Auwera-Plungian (1998: 81) da, izin kipliğini yükümlülüksel olasılık olarak tanımlamaktadır (Aktaran Ürkmez, 2019: 99). Kerimoğlu ise, izin anlamının dış kaynağa bağlı yeterlilik anlamından oluştuğunu savunur (2018: 37). Öznenin bir işi içsel yeterlilikleri ile yapabilmesi onun becerisini yansıtırken, dış etkenlerden kaynaklanarak yapabilmesi yükümlülüğe işaret eder.

3.2.2. İzin Anlamı İfade Eden Deontik Kiplik İşaretleyicileri

Azerbaycan Türkçesinde izin anlamı hem morfolojik (*emir kipi ekleri*), hem sözcüksel – morfolojik (*-A + bil, olmaq + Ar, -mAQ + olar*), hem de sözcüksel (*icaze ver*) işaretleyiciler ile oluşturulabilir.

3.2.2.1. Morfolojik İşaretleyiciler

3.2.2.1.1. Emir Kipi Ekleri

Emir anlamının oluşması için gereken buyurucu – eyleyici ilişkisinin varlığı önemli olduğu gibi izin anlamının oluşması için de izin veren ve izin alan kişilerin bulunması önemlidir. Buradan yola çıkarak ikinci kişi emir kipi ekinin izin anlamı oluşturduğunu söyleyebiliriz.

(1) *Bu gün evə tez get, səhərdən işləyirsən. (S. A.)* / “Bugün eve erken git, sabahtan beri çalışıyorsun.”

(2) *Sizin ürəyiniz necə istəyirsə elə də yazın, mən sizin arxanızdayam.* / “Nasıl isterseniz öyle de yazın, merak etmeyin, ben sizin arkanızdayım.”

Örneklerde izin veren ve izin verilenin varlığı görülmektedir. Burada iki kişi arasında emir anlamında olduğu gibi bir güç farkı bulunmaktadır. İlk cümlede bu fark müdür – çalışan, ikincide yayın yönetmeni ile gazeteci arasındadır. Genel olarak ise bu farkı bir çalışan – işçi statüsünden kaynaklanan otorite farkı olarak değerlendirmek mümkündür.

3.2.2.2. Sözcüksel – Morfolojik İşaretleyiciler

3.2.2.2.1. -A + bil –

Türkiye Türkçesinde ekleşmiş *-Abil* Azerbaycan Türkçesinde *-A eki* ve *bil-* fiilinin birleşiminden oluşan yapı şeklindedir ve yeterlilik, olabilirlik, izin anlamlarını işaretler. Kerimoğlu'na göre bu anlam alanlarını birbirinden ayıran özellik izin anlamında dış etkenin bir kişi oluşudur (2011: 89).

Belli bir otoriteye, kurallara bağlı izinler *-A + bil-* yapısı ile işaretlenir. Örnek cümlelerden de görüldüğü gibi bu ifadelerde genel bir izin anlamı, yani bir kurala bağlı izin yer almaktadır.

(3) *Kafemizin terasında Covid 19 pasportu olmadan da əyləşə bilərsiniz.*²⁰ / “Covid 19 pasaportu olmadan kafemizin terasında oturabilirsiniz.”

(4) *Siz yalnız qırmızı işıq yananda və maşınların hərəkəti dayananda yolu keçə bilərsiniz.*²¹ / “Yolu ancak kırmızı ışık yandığında ve trafik durduğunda geçebilirsiniz.”

²⁰ <https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-57452369>

²¹ <https://dyp.gov.az/?/az/content/188/>

3.2.2.2.2. Olmaq + -Ar

Olar (*Olmaq* fiili ve ona eklenen *-Ar* eki) izin anlamının oluşumunu sağlar. Azerbaycan Türkçesinde *olar* yapısı başlı başına izin anlamı ifade edebilir. Günlük konuşma dilinde en çok görülen bir örnek verelim:

İş, okul, üniversite vb. ortamlarda herhangi bir şahıs kapıyı çaldıktan sonra, *Olar?* Diye sorar. Burada *olar?* Türkiye Türkçesindeki *gelebilir miyim?* yapısı ile eşdeğerdedir. Ayrıca izin veren şahıs da cevabını kısaca *olar* şeklinde verebilir.

Olar yapısı bileşik cümle içerisinde kullanıldığında da izin anlamını işaretler. Bazen *olar* yapısı aşağıdaki örnekteki gibi *ki* edatı ile birlikte de kullanılır.

(5) *-Anar müəllim, olar ki bu sənədi sabah səhər sizə təhvil verim?* -

Yaxşı, axşam hazırlayıb, səhər verərsən.

“-Anar Bey, belgeleri yarın erkenden teslim edebilir miyim?

-Tamam, akşam hazırla, yarın sabah verirsin.”

3.2.2.2.3. -mAQ + olar

-mAQ + olar yapısı diğer izin anlamı ifade eden işaretleyicilerden farklı olarak sadece izin isteyen kişinin kullandığı bir yapıdır. Konuşma sırasında eyleyici muhatabından herhangi bir eylemi gerçekleştirmek amacı ile izin ister. *-mAQ + olar* yapısı izin isteyen tarafından sık kullanılan işaretleyicidir.

(6) *Səninlə bu mövzuda başqa vaxt danışmaq olar? (S. A) / “Bunu seninle başka bir zaman konuşabilir miyim?”*

3.2.2.3. Sözcüksel İşaretleyiciler

3.2.2.3.1. Kiplik Yüklemler

3.2.2.3.1.1. İcazə ver-

Azerbaycan Türkçesinde izin anlamına karşılık gelen *icazə* sözcüğü *ver-* fiili ile beraber kullanılarak izin anlamına sahip kiplik yüklemi oluşturur.

(7) *Mən hər kəsə qanunla nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla bu əsəri istənilən məqsəd üçün istifadə etməyə icazə verirəm.*²² / “Kanunda belirtilenler dışında herkesin bu çalışmayı herhangi bir amaç için kullanmasına izin veriyorum.”

7. numaralı örnekte izin anlamı bir koşula bağlıdır. Gencer bu cümleleri koşula bağlı izin başlığı altında incelemektedir (bk. Gencer, 2018: 104). Örnekte izin veren izin vermeden önce bir koşul öne sürmüştür. Yani, eyleyicinin bu eylemi gerçekleştirmesi izin verenin öne sürdüğü koşula bağlıdır.

(8) *İcazə verin, mən cavab verim. (S. A.)* / “İzin verin ben cevaplayayım.”

8. numaralı örnekte ise, izin talep eden konuşurdur. Konuşur burada aynı zamanda istek kipliğine de işaret eder. Bu örnekteki izin anlamı herhangi bir koşula bağlı değildir ve konuşur tarafından iznin onaylanması beklenmektedir.

²² [https://az.wikipedia.org/wiki/Fayl:Azərbaycan_ərazisində_tayfalar_\(e.ə._VI-IV_əslər\).jpg](https://az.wikipedia.org/wiki/Fayl:Azərbaycan_ərazisində_tayfalar_(e.ə._VI-IV_əslər).jpg)

3.3.1. Zorunluluk

Zorunluluk kipliği, eyleyicinin bir iş veya oluşu dış etkenlerin etkisi ile zorunlu olarak gerçekleştirmesini yansıtan kiplik türüdür. Emir ve gereklilik kipliği ile benzeyen bu kiplik türü iki anlam arasında yer alır.

Gereklilik ve zorunluluk anlamlarının ayrılmasına ilişkin dilbilimcilerin farklı düşüncelerini görebiliriz. Palmer, zorunluluk ve gereklilik kipliklerini aynı kiplik türü olarak tanımlayarak bu kiplikleri ayırmaz (2001: 10). Bybee vd. tarafından konuşur odaklı olarak nitelendirilen zorunluluk kipliği eyleyicinin herhangi bir iş veya oluşu gerçekleştirmesi için dış sosyal şartların var olması gerektiğini söyler. Zorunluluk kipliğinin aksi olarak ise gereklilik kipliğini eyleyici odaklı göstererek, eyleyicinin herhangi bir iş veya oluşu gerçekleştirmesi için i fiziksel şartların olduğunu belirtir (Bybee vd., 1994: 177-186).

Corcu, gereklilik ve zorunluluk anlamları arasındaki farkı ortaya çıkararak altı kipsel alan belirlemiştir.

1. Düzenleyici alanlar kanun, yasa ve kuralları tanımlar.
2. Toplumsal alanlar toplum kurallarını tanımlar.
3. İnanca dayalı alanlar dini sistemleri ve onların kurallarını tanımlarlar.
4. Kişisel alanlar kişisel istek ve görüşleri tanımlar.
5. Olağan merkezli alanlar olayların akışına yönelik düzenliliği tanımlar.
6. İdeal merkezli alanlar ideal olarak kabul edilenleri tanımlar

Bu kipsel alanlardan ilk üçü zorunluluk kipliğini, sonraki  ise gerekliliği gösterir. Düzenleyici, toplumsal ve inanca dayalı kipsel alanlarda dış etken gücü görülürken, kişisel, olağan merkezli ve ideal merkezli alanlarında ise dış etken gücü daha zayıf kalır (2006: 109).

İsmayılzade ise gereklilik ve zorunluluk kiplik anlamlarını ayırmadan bir başlık altında inceleyerek bu anlamın oluşması için aşağıdaki etkenlerin var olması gerektiğini savunur:

- a) Eyleyicinin içsel durumuna bağlı olarak;
- b) Belirli yasa ve kanuna göre;
- c) Dış ortam ve belirli olaylarla ilgili olarak,
- d) Konuşurun etkisi ile (2006: 76-77).

Yukarıda da göstermiş olduğumuz gibi dilbilimciler zorunluluk ve gereklilik kipliğini karşılaştırmış ve farklı fikirler ortaya koymuştur. Zorunluluk ve gereklilik kipliklerinin aynı işaretleyiciler ile ifade edilmesi bazı dilbilimcilerin (örneğin, Palmer 2001) bu iki kiplik türünü bir başlık altında incelemesine yol açar. Zorunluluk kipliğinin emir anlamı ile karşılaştırılması ise incelenen araştırmalarda görülmemiştir. Emir kipi ekleri olarak bilinen ekler bazen zorunluluk anlamı ifade ederler. Emir kipi ekleri daha çok ahlaki ve vicdani etkenlerden, yasalardan kaynaklan zorunlulukları ifade etmek için kullanılmaktadır. Örnekler zorunluluk anlamı ifade eden deontik kiplik işaretleyicileri kısmında gösterilmiştir.

3.3.2. Zorunluluk Anlamı İfade Eden Deontik Kiplik İşaretleyicileri

Deontik kiplik ölçeğinde emir ve gereklilik kiplikleri arasında yer alan zorunluluk kipliği bu iki kipliğin morfolojik işaretleyicileri ve kiplik yüklemeler ile işaretlenir.

3.3.2.1. Morfolojik İşaretleyiciler

3.3.2.1.1. Emir – gönüllülük kipi

Azerbaycan Türkçesi ile ilgili dilbilim kitaplarının hepsinde emir kipinin üç kişi – iki sayılı çekim morfolojisine sahip olduğunu, fakat emir kipi bulunan her ifadenin emir anlamı içermediğini belirtilmektedir. Anlam olarak daha çok dilek – istek anlamı

işaretleyen birinci şahıslarla kullanılan *-Im, -AQ* ekleri bazen de zorunluluk anlamı işaretlemede kullanılabilir.

(1) *Yaxşı, gedim, yoxsa qarı məni boşayar, - deyə qoca usta çox çətin sezilən bir tərzdə gülümsədi. (Ab) / ““Hadi ben gideyim, yoksa hanım beni boşar” zorla gülümseyerek dedi yaşlı adam.”*

Örnekte, yazar konuşurun dilinden verdiği *Yaxşı, gedim, yoxsa qarı məni boşayar*. cümlesinde konuşurun aslında gitmek istememesi, gitmek nedeni olarak gösterdiği *yoxsa qarı məni boşayar* bölümünden anlaşılmaktadır. Ayrıca yazar, yaşlı adamın zorla gülümsediğini de belirtir.

(2) *Ölkəyə daha çox pambıq verək. / “Ülkeye daha çok pamuk verelim.”*

2. numaralı örnek ise, Azerbaycan’da Sovyetler döneminde yayımlanan “Kommunist” gazetesinden alınmıştır. Dönemin kurallarına uygun olarak, o zamanın tarım çalışanları her yıl belirli miktarda pamuk ve benzeri ürünleri Rusya’ya göndermek zorundaydılar. Bu nedenle televizyon programlarında, radyolarda ve gazetelerde işçileri buna teşvik edecek sloganlar söylenir ve yazılırdı. Örnek olarak gösterdiğimiz cümle de bu sloganlardan birisidir. Burada istek kipi, isteyeninin statü veya durumsal üstünlüğü nedeniyle zorunluluk anlamına yaklaşmıştır.

Gönüllülük kipi 3. kişiler gerçekleştirme/gerçekleştirilme potansiyeli görece yüksek öneri, tavsiye, teklif vb. istekleri; planlanan, tasarlanan somut istekleri karlayabilir (Aslan Demir, 2008: 104)

(3) *Saleh gərək bu cür arvadın qədrini bilsin. (Y. S.) / “Salih böyle bir eşin kıymetini bilmek zorunda.”*

(4) *Məncə, ediləcək tək bir iş var. Cinayət işinə təkrar baxılsın. (M) / “Bence yapılacak sadece birşey var. Ceza davası yeniden ele alınsın.”*

(3) numaralı örnekte ise konuşur kendi düşüncesine göre eyleyicinin zorunlu olduğunu belirtir, ikinci kişi aracılığı ile üçüncü birisine bir öneride bulunur. Bu örnekte gönüllülük kipi ile beraber cümlede kullanılan *gərək* edatı zorunluluk anlamının oluşumuna yol açmıştır. *Gərək* edatı istek kipi eki *-A* ile kullanıldığında gereklilik anlamını oluşturduğunu sonraki bölümde inceleyeceğiz. (4) örnekte konuşur otoritesini

hissetirmek gereği duymuyor. Çünkü, kendisi de eyleyicilerden biridir. Çalışma sonucu ortaya çıkan zorunluluğu ifade eden bu cümlede konuşurun önerisi ve ona göre bu önerinin zorunlu olarak gerçekleştirilmesi gerektiği anlaşılır.

3.3.2.1.2. –mAll

Türk lehçelerinde gereklilik işaretleyicisi olarak bilinen –mAll ekinin zorunluluk anlamı içerdiği örnekler de vardır.

(5) *Çəkmələrini qapının dibində soyunub ayaqlarına şap-şup geyməlisən. (V. S.)*
/ “Botlarınızı kapının kenarında çıkarınız ve ayağınıza terlik geyiniz.”

(6) *Sizin özünüzə və alman konsulxanasına aid vərəqlərin bir parçasına qədər gətirməlisiniz. (Q. V. Q.)* / “Kendiniz ve Alman konsolosluğuyla ilgili belgelerin tamamını getirmelisiniz.”

5. numaralı örnekte özel zorunluluk, yani ev sahibinin kurallarına göre belirlenen zorunluluk, 6. numaralı örnekte ise genel zorunluluk, yani yasalara göre belirlenen zorunluluk gösterilmiştir.

3.3.2.2. Sözcüksel – Morfolojik İşaretleyiciler

3.3.2.2.1. -mAll + ol-

-mAll eki alan fiiller *ol-* fiili ile beraber kullanıldığında oluşturduğu yapı zorunluluk anlamı ifade eder.

(7) *Bu sözlər indi yersiz görünsə belə, ürəkdən gəlidiyi üçün bir övladım kimi sənə deməli oldum. (M.)* / “Bu sözler şimdi yersiz görünse de, kalpten geldiği için bir evladım olarak sana demek zorunda kaldım.”

(8) *Axır zamanlar o çox vaxt işdən evə qayıdıb, Həmidəni gözləməli olurdu. (An.)*
/ “Son zamanlarda, o sık sık işten eve döndükten sonra Hemide’yi beklemek zorunda kalıyordu.”

(7) ve (8) numaralardaki örneklerde eyleyicinin pek de memnun olmadığı, fakat eylemi zorunlu olarak gerçekleştirdiği görülmektedir. Cümlelerin Türkiye Türkçesine yapılan çevirisinde de *zorunlu kal-* yüklemine kullanılması da *-mAll + ol* yapısının zorunluluk anlamı ifade ettiğini onaylar.

3.3.2.3. Sözcüksel İşaretleyiciler

3.3.2.3.1. Kiplik Yüklemler

Zorunluluk anlamı taşıyan *məcbur* sözcüğü *ol / et* ve ekfiil ile beraber kullanılarak kiplik yüklemleri oluşturur. Böyle cümlelerde zorunluluk anlamını görmek daha kolaydır.

3.3.2.3.1.1. - məcbur ol- / məcbur et / - məcbur + ekfiil

(9) *Heç yerdən köməyi olmayan, döyülmüş, alçaldılmış dörd min nəfərə qədər adam ev-eşiyini atıb böyük çətinliklə, piyada, ayaqyalın-başıaçıq qarlı dağ keçidləri ilə Azərbaycana gəlməyə məcbur oldular.*²³ / “4.000 kadar çaresiz, dövülmüş ve aşağılanmış insan evlerini terk etmek zorunda kaldı ve Azerbaycan'a yaya olarak, yalın ayak ve karla kaplı dağ geçitlerinden büyük zorluklarla geldi.”

(10) *Qorxu hissi bizi daha diqqətli və sayıq olmağa məcbur edir.*²⁴ / “Korku bizi daha dikkatli ve uyanık olmaya zorlar.”

²³ https://republic.preslib.az/az_a3.html

²⁴ <https://www.redbull.com/az-az/qorxularla-mubarize>

(11) *Başəriyyə t məcburdur ki, uşaqları ən yaxşı şeylərlə təmin etsin.*²⁵ /
 “İnsanoğlunun çocuklarına herşeyin en iyisini sağlama zorunluluğu vardır.”

9. numaralı örnekte toprakları işgal edilen ve kendileri ise işgence gören evlerinden kovulan insanların topraklarını zorunlu olarak terk etmesi yansıtılmıştır. Buradaki zorunluluk örnekte gösterilen belirli olaylara bağlı olarak oluşmuştur. 10. numaralı örnekte dış etkenlere bağlı duyguların zorunluluk oluşturabileceğini görülür. 11. numaralı örnekte genel (yazılı olmayan yasalarla dayanan) zorunluluk yansıtılmıştır. Örnekteki yükümlülük tek bir kişi için, tüm insanlar için zorunluluk olarak gösterilmiştir.

3.4.1. Gereklilik

Yükümlülük kipliği başlığı altında ele alınan gerekliklik kipliği, emir veya zorunluk kipliği ile karşılaştırmada yükümlülüğün daha zayıf olduğu kiplik türüdür. Gerekliklik kipliği hem eyleyici, hem de konuşurun iş veya oluşu gerekli bulması fikrini yansıtır. Cümlenin öznesi tarafından gerekli görülen herhangi bir olay bu anlam alanı ile işaretlenir. Yani, gerekliklik kipliği hem konuşur, hem de eyleyici odaklı olabilmektedir. Korkmaz, bu kipliği konuşur odaklı olarak nitelendirir ve tanımını şöyle yapar: gerekliklik kipi bir oluşun, bir kılışın veya tasarlanan bir eylemin yapılması gereğini bildiren bir kiptir. Bu gerekliklik emir biçiminde bir gerekliklik değil, daha çok içten gelen, konuşana bağlı gereklikliğin ifadesidir (2009: 695). Fakat, konuşurun eyleyici ile aynı kişi olabilme durumunu da (ben, biz) göz önünde bulundurursak gerekliklik kipliğinin aynı zamanda eyleyici odaklı olabildiğini söylemeliyiz.

Zorunluluk kipliği başlığı altında gerekliklik ve zorunluluk kiplikleri ile ilgili tartışmalara yer vermiştik. Bu bölümde ise Tulum'un Osmanlı Türkçesini temel olarak aldığı çalışmasında yapmış olduğu sınıflandırmayı inceleyeceğiz. Tulum gerekliklik kipliğini üç ana başlığa ayırır ve bu başlıkları şöyle tanımlar:

²⁵ <https://www.realtv.az/news/az/18410/ushaqlarin-beynelxalq-mudafiesi-gunu-video>

(a) Kesin gereklilik, bir kılış ve oluşun gerçekleşmesinin kesin olarak gerekliliğini, daha doğrusu kişinin bir kılış ve oluşu gerçekleştirmek zorunda olduğunu anlatır.

(b) Salt gereklilik, henüz gerçekleşmemiş, ama gerçekleşmesi dilenen ya da beklenen bir kılış ve oluşun gerekli olduğunu anlatır; başka bir deyişle yakın ya da uzak gelecekte gerçekleşmesi dilenen ya da beklenen bir eylemin aslında gerekliliğini öne çıkarıp vurgulayan bir anlatımı vardır.

(c) Niyetli gereklilik, niyete bağlı bir gereklilik; başka bir deyişle bir kılış ve oluşun gerçekleşmesine karar verme gerekliliğini anlatır (2009: 385-388).

Tulum'un yapmış olduğu tanımlamalara göre, kesin gereklilik aslında zorunluluk anlamı taşır. Salt gereklilik olarak nitelendirdiği gereklilik türü sadece gereklilik anlamına sahiptir ve buradaki gereklilik daha güçlüdür. Niyetli gereklilik ise genel gereklilik anlamı ifade eder. Örneğin, *Axşam saat 9-da dərşə qatılmalyam. / Akşam saat 9'da derse katılmalyım*. Bu cümle salt gereklilik için bir örnek olabilir. Örnekte gelecekte gerçekleşmesi gereken olay gösterilmiştir. Fakat, *Otağı yığışdırmaq lazımdır. / Odayı toplamak gerek*. örneği niyetli gerekliliğe uygundur. Burada konuşurun eyleyici olup olmayacağı bilinmemektedir ve sadece gerekli iş için karar verilmiştir.

3.4.2. Gereklilik Anlamı İfade Eden Deontik Kiplik İşaretleyicileri

Oğuz grubu Türk Lehçelerinin hemen hemen hepsinde gereklilik anlamı *-mAll* eki aracılığı ile ifade edilir. Ergin'e göre bu ek Eski Anadolu Türkçesinin sonlarında teşekküle başlamış ve bir kip eki olarak Osmanlıca'da kullanım sahasına çıkmıştır (Ergin, 2013: 313). Demir, Türkiye Türkçesinde gereklilik işaretleyicilerinden bahsederken bu ifadenin sadece *-mAll* eki ile sağlandığını, diğer işaretleyicilerin ise Tarihi Türkçeden ve lehçelerden geldiğini, aynı zamanda Türkçe fiile Arapça veya Farsça kelimeler eklenerek gereklilik işlevlerinin geliştirildiğini belirtir (2003: 21). Rehimov ise Azerbaycan Türkçesinde gereklilik anlamının tarihi gelişimini incelerken şu husuları dikkate alır: Azerbaycan Türkçesinin gelişim tarihi sürecinde gereklilik anlamını ifade etmek için: 1.

–*mAQ gərək* (getmək gərək) XVIII. yüzyıla kadar kullanılmış, daha sonra dilde kaybolmuştur. 2. *Gərək fiil + -A* (gərək gedəsən) XVIII. yüzyıla kadar çok az kullanılsa da, bu dönemden sonra dilde daha yaygın kullanıma başlamıştır ve bu ekin gereklilik anlamı oluşturması günümüzde de geçerlidir. 3. –*mAll* eki Azerbaycan Türkçesinde de Türkiye Türkçesinde olduğu gibi XV. yüzyıldan sonra kullanıma başlamış ve hala kullanılmaktadır (bk. 1965: 220-221).

Çağdaş Azerbaycan Türkçesinde gereklilik anlamı –*mAll* eki, –*A + gərək* yapısı ve *gərək*, *lazım*, *vacib*, *mütləq*, *zəruri* sözcüklerinin yüklem olarak kullanımını aracılığı ile oluşur.

3.4.2.1. Morfolojik İşaretleyiciler

3.4.2.1.1. –*mAll*

(1) *Biz bir neçə il üçün istismar fondu yaratmalıyıq. (Y. S.) / “Birkaç yıllığına bir işletme fonu yaratmamız gerekiyor.”*

(2) *Mən fırtınalı günlərdə də təhlükədən çəkinməməliyəm. (Ab.) / “Fırtınalı günlerde bile tehlikeden korkmamalıyım.”*

(3) *Əsil ədəbiyyat oxucunun ümidini artırmalıdır, həyatın acılarını əks etdirməlidir. (Ko.) / “Özgün edebiyat, okuyucunun umutlarını artırmalı ve hayatın acılarını yansıtmalıdır.”*

(4) *Yazıçılar qurultayının yükünlərini öyrənməli və təbliğ etməli. (Ə. v. İ.) / “Yazarlar kongresinin sonuçlarını öğrenmek ve paylaşmak gerekiyor.”*

Fiil kipi eklerinin gelecek zamanda gerçekleşecek iş ve oluşa karşı konuşurun tutumunu sergilemek açısından önemli olduğunu biliyoruz. 1. numaralı örnekte gösterilen oluş belirli gelecek zamana işaret ederken 2. ve 3. numaralı örneklerde ise geniş zamana işaret ettiği görülmektedir. Cümlede özne belli olmadığı zamanlarda bazen –*mAll* ekinden sonra şahıs eki de kullanılmaz. 4. numaralı örnekte de oluşu gerçekleştirecek olacak kişi belli

değildir ve burada sadece konuşur iş / oluşun gerçekleştirilmesi gerektiğini yansıtmıştır, kim tarafından gerçekleşeceği ise önem taşımamaktadır.

3.4.2.2. Sözcüksel Morfolojik İşaretleyiciler

3.4.2.2.1. -A + gərək

XVI. yüzyıldan itibaren Azerbaycan Türkçesinde sık kullanılan –A + *gərək* veya *gərək* + –A şekli günümüzde de etkisini kaybetmemiştir. Bu bileşendeki *gərək* dilek – istek işaretleyicisi olan –A ekinin ifade ettiği temel anlamı zayıflatarak gereklilik anlamını oluşturur. Bu iki kullanım şekli arasında hiçbir anlamsal fark yoktur. 5. numaralı örnekte *gərək* sözcüğü fiilden sonra kullanılmıştır ve bu durumda bu iki kelime arasında başka kelimeler girmez. Fakat 6. numaralı örnekte *gərək* sözcüğü fiilden önce kullanılmıştır. Bu tür durumlarda iki kelime arasında örnekteki gibi başka kelimeler de kullanılabilir.

- (5) *Hadisənin ilkin səbəbləri hələ ki bəlli deyil. Çünki faktlar çoxdur. Biz bu faktların hamısını araşdıraraq gərək. (Ko.)* / “Olayın ilk nedeni henüz bilinmiyor. Çünkü birçok delil var. Tüm bu delilleri araştırmamız gerekiyor.”
- (6) *Mən gərək möhkəm bir yerdə məskən və mənzil salam.*²⁶ / “Kendime sağlam bir yerde yuva kurmam gerek.”

²⁶ https://525.az/?name=xeber&news_id=146334

3.4.2.3. Sözcüksel İşaretleyiciler

3.4.2.3.1. Kiplik Yüklemler

Kononova'a göre Türk lehçelerinde *gərək* / *gerek* / *kerek* sözcüğü *lazım*, *zəruri* vb. sözcüklere kıyasla daha sık kullanılır (1975: 126). Bu sözcüklere (*gərək*, *lazım*, *vacib*, *mütləq*, *zəruri*) ekfiil eklendiği zaman kiplik yüklemler oluşur ve söz konusu bu yüklemlerin kullanıldığı cümleler gereklilik anlamı ifade eder.

(7) *Mən bəşəriyyətə gərəyəm.*²⁷ / “Ben insanoğluna lazımım.”

(8) *İşin çoxdursa, deməli sən lazımsan, gərəklisən.*²⁸ / “Eğer işiniz çoksa, demek ki siz gereklisiniz.”

(9) *Uşaqqlar oxumağı kiçik yaşlarından öyrənməlidir, çünki bu, beyin inkişafı üçün vacibdir.*²⁹ / “Çocukların beyin gelişimi için erken yaşta okumayı öğrenmeleri gerekir.”

(10) *Bu gün üçün bütün peyvəndlərin iki dozasının vurulması mütləqdir.*³⁰ / “Bugün tüm aşuların iki dozunun vurulması gerekiyor.”

(11) *Nəzərə alsaq ki, ölkəmizə gələn qonaqların və turistlərin əksəriyyəti Bakıya gəlir, ermənilərin tarix boyu xalqımıza qarşı törətdiyi cinayətləri özündə əks etdirən muzeyin Bakıda yaradılması zəruridir.*³¹ / “Ülkemize gelen ziyaretçi ve turistlerin büyük çoğunluğunun Bakü'ye geldiği göz önüne alındığında, Bakü'de Ermenilerin tarih boyunca halkımıza karşı işledikleri suçları yansıtacak bir müze kurulması gerekmektedir.”

Gərək, *lazım*, *vacib*, *mütləq*, *zəruri* gibi sözcükler temel anlamlarından dolayı gereklilik anlamının oluşturulmasında önemli işaretleyicilerdir. Bu işaretleyiciler arasında *gərək* ve

²⁷ <https://xalqgazeti.com/mobile/az/news/18440>

²⁸ https://axsam.az/?name=xeber&news_id=60761

²⁹ <http://www.tipii.edu.az/az/article/635-kitab-oxumaq-niya-vacibdir>

³⁰ <https://525.az/news/170352-peyvəndlərin-iki-dozasının-vurulması-mutləqdir>

³¹ <https://xalqgazeti.com/az/news/19308>

lazım sözcüğü 7. ve 8. örneklerde olduğu gibi bir iş veya oluşun gerekliliği ile beraber bir insanın gerekliliğini de gösterebilir. *Vacib, mütləq, zəruri* gibi sözcükler ise 9., 10. ve 11. örneklerde olduğu gibi daha çok resmi konuşmalar sırasında gereklilik işaretleyicisi olarak kullanılır.

3.5.1. Şart

Şart anlamı herhangi bir iş veya oluşun gerçekleşmesini bir şarta, koşula bağlı olduğunu ifade eder. Yani, cümlenin temelini oluşturan iş veya oluşun gerçekleşmesi başka bir olay ile olan bağlantıya / koşula bağlıdır. Burada şart olarak gösterilen olayı dış etken gibi nitelendirebiliriz. Böylelikle şart anlamının deontik kipliğin anlam alanlarından biri olarak değerlendirmemiz doğru olacaktır.

Şart anlamlı cümleler ile ilgili dilbilimcilerin (Korkmaz 2009, Ergin 2013, Kazımov 2010, *Müasir Azərbaycan Dili* 1980, Rəhimov 2019 vb.) ortak kanısı şu şekilde ifade edilebilir: Şart anlamlı cümleler yalnız başına yargı ifade edemez, sadece cümledeki yargının gerçekleşmesini bir şarta bağlayan yardımcı öge niteliğinde kullanılır.

Türk Lehçelerinde eski dönemlerden kullanılan şart anlamı (örneğin, *Dede Korkut destanında* diğer kiplik anlamlar ile karşılaştırıldığında, şart kipinin sık kullanıldığı gözlemlenebilir) tarihi gelişim sürecinde daha az değişikliğe uğramıştır. Takip eden bölümde Azerbaycan Türkçesinde şart anlamının ifade araçları incelenecektir.

3.5.2. Şart Anlamı İfade Eden Deontik Kiplik İşaretleyicileri

Şart anlamı oluşturan işaretleyiciler arasında –sA eki ilk yerde durur. Bunun yanı sıra bazı zaman işaretleyen morfolojik ögeler de şart anlamı işaretlemede kullanılabilir. Sözcüksel işaretleyiciler arasında şart bağlaçları veya ‘bağlaç sözcük’ (Zeynalov 1971, Kazımov 2014) olarak bilinen bağlaçlar, aynı zamanda kalıp sözler diye geçen sözcük grubu da şart anlamının oluşumunu sağlar.

3.5.2.1. Morfolojik İşaretleyiciler

3.5.2.1.1. –sA

Şart anlamının morfolojik işaretleyicisi olarak ilk ele alınacak ek –sA ekidir. Bu ek Türk Lehçelerinde eski dönemlerden beri kullanılmıştır. Tarihsel gelişim sürecinde şart kipliği hem anlam özelliğine göre, hem de işaretleyicisi açısından çok az değişmiştir. Bu kipliğin daha az değişme nedenini Zahidoğlu şöyle açıklar: “Şart kipliğinin değişmezliği daha çok sözdizimsel yapıların değişmez kalması veya sözdizimsel yapının daha az değişmesi ile ilişkilidir (Kitabi – Dədə Qorqud Dastanının Qrammatik Tədqiqi, 2018: 270). Eski Türkçede –sAr biçiminde kullanılan bu ek XI. yüzyıldan itibaren -r ünsüzünün kaybolması sonucunda –sA şeklini almıştır (Korkmaz, 2009: 678). Azerbaycan sahası örnekleri açısından değerlendirirsek ekin –sAr şeklinde kullanımı XIII – XIV yüzyılda eserleri Kadı Bürhaneddin, Şeyyad Hamza ve Nesimi eserlerinde görülebilir. Mirzazade, -sAr şeklinin Azerbaycan dili örneklerinde çok az olduğunu belirtir (1990: 166). Rehimov’a göre ise bu ek –sA ve –Ar eklerinin birleşmesinden oluşmuştur (1965: 220-221).

Şerbak, *Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Grameri* isimli eserinde –sA eki ile ilgili iki dilbilimcinin fikrini karşılaştırmıştır: “ V.Bang’a göre –sA eki düşünmek, varsaymak, değerlendirmek fiili, G.J.Ramstedt’e göre ise arzu etmek, dilemek, istemek, söylemek, konuşmak, etmek gibi anlamlara gelen se fiili ile ilgilidir (Şerbak, 1981: 58). Günümüzde bu ekin Azerbaycan Türkçesindeki kullanım şekli aşağıdaki gibidir.

- (1) *Kamal deyir: Azalsa ərimənin müddəti, şübhəsiz yüksələcək poladın keyfiyyəti. (A.)* / “Kamal diyor ki: Erime süresi azalırsa çeliğin kalitesi şüphesiz artacaktır.”
- (2) *Nöqsən deyilməzsə, işdə irəliləmək olmaz. (At.)* / “Yanlışlar söylenmezse işte ilerlemek de olamaz.”
- (3) *Bir buğda əkməsən, min buğda tapmazsan. (At.)* / “Bir buğday ekmezsen bin tane bulamazsın.”

(4) *Bəli, hələ bacarsam, almanaca da öyrənəcəm. (Ab.)* / “Evet, becerirsem, Almanca da öğreneceğim.”

(5) *İgid olsa, elə arxa,
Can sadağa beləsinə. (G. G.)*

“Yiğit çıksa ele destek
Can feda olsun böylesine.”

(6) *Qorxa-qorxa cənnətə getməkdənsə, hoppana-hoppana cəhənnəmə getmək daha yaxşıdır. (A.)* / “Korka korka cennete gitmektense zıplaya zıplaya cehenneme gitmek daha iyidir.”

Örnek cümlelerde konuşur iş veya oluşun gerçekleşmesini bir şarta bağlı tutmaktadır. 1. numaralı örnekte konuşur şart anlamlı cümle ile genel bir bilgi verirken, 4. numaralı örnekte konuşurun becerisi şart olarak gösterilmiştir. 2. ve 6. numaralı örneklerde konuşur tarafından ifade edilen şart anlamının bütün zamanlarda geçerli olduğu yansıtılmıştır. Bazen bu geniş zamanlı şart ifadelerini atasözlerinde de (örneğin 3. numaralı örnekteki gibi) görebiliriz. 5. numaralı örnek aracılığı ile ise geniş zamanlı şart anlamının şiir dilinde de kullanıldığını gözlemleyebiliriz.

3.5.2.1.2. Emir Kipi Ekleri

Emir kipi işaretleyicisi olarak bilinen ekler çoğu zaman üçüncü tekil ve çoğul şahıslarda bazen ise ikinci tekil kişide şart anlamı da ifade edebilmektedir. Bu tarz kullanım şekli Çağdaş Azerbaycan Türkçesi için geçerlidir ve daha çok bağımlı bileşik cümlelerin içerisinde kullanılmamaktadır. Emir kipli fiillerin bağımlı bileşik cümle içerisinde kullanımı ise dilde sık görülmektedir. Emir kipi ekleri aracılığı ile oluşturulan şart kipliğinde şart anlamının yanı sıra bir kesinlik anlamı da sezilebilmektedir.

(7) *Musa kişi yavaşca əlini arvadının çiyinə qoydu: - Can sağlığı olsun, işlərəm, yığarıq, ondan da qiymətlini alarsan, deyib ayağa durdu. (V. S.)* / “Musa Bey

elini yavaşça karısının omuzuna koydu: -Canımız sağ olursa, çalışırım, toplarız, ondan da daha pahalısını alırsın, diyerek ayağa kalktı.”

(8) *Yüzbaşı Mirzənin sarı cildli qoltuq dəftərxanasını göstərərək: - Çıxart, elə indi burada pristava bir raport yaz! - yaz ki dünən qara qayada vurulub, vurunu da bərk axtarıyıq. Yerdə olsun, ya göydə, ya da bir atın nalı ilə dırnağı arasında gizlənsin, vurunu tapıb, tutub qolu bağlı hüzuruna gətirəcəyəm. (A.) / “Yüzbaşı, Mirze'nin sarı ciltli defterini göstererek: -Çıkar, şimdi buradaca pristava bir rapor yaz! Yaz, dün kara kayada vurulmuş, vurunu arıyoruz. Yerde de olsa, gökde de, ya da bir atın tırnağı ile nalı arasında saklansın, vurunu bulup, elleri bağlı huzuruna getireceğim.”*

7. numaralı örnekte emir kipi eki ile işaretlenen *olsun* fiilinin ifade ettiği anlam aslında *olsa* fiilli ile eşdeğerdedir. Konuşur aslında sağlıklı olmayı çalışmak için bir şart olarak göstermiştir. Burada konuşurun şart olarak gösterdiği olaya karşı isteğinin de olduğu, cümleden sezilmektedir. 8. numaralı örnekte ise konuşur onu engelleyebilecek tüm şartlara rağmen suçluyu yakayacağını kesin olarak ifade etmek için emir kipi eki ile şart anlamını işaretlenmiştir.

3.5.2.1.3. Geçmiş Zaman İşaretleyicileri

Hem konuşma dilinde, hem de edebi dilde, cümlede şart anlamının beraberinde daha kuvvetli inanç, kesinlik anlamı da ifade etmek gereği duyulduğunda Azerbaycan Türkçesinde geçmiş zaman işaretleyicileri olarak bilinen *-miş*, *-ib*, *-di* ekleri de kullanılır.

(10) *Özüm ölüm başa düşər, elə əl-ayağımı tərپətmisən, başa düşəcəк. (H.) / “Vallahi anlar, el ayağımı kımıldattıysan anlar.”*

(11) *Doğrudur, Sadıq çox danışır. Elə hər halda oturub-durub deyəcəк. (D. K. Ə.) / “Evet, Sadık çok konuşuyor. Nereye gitse orada söyleyecek.”*

10. ve 11. numaralı örneklere geçmiş zaman işareteyicileri ile gösterilen *tərpətmisən* ve *oturub-durub* fiilleri kullandıkları cümlelerde uygun olarak *başə düşəcəək* ve *deyəcək* fiilleri için bir şart oluşturur.

(12) *Balıq sudan çıxdı, öldü. (At.)* / “Balık sudan çıkarsa, ölür.”

(13) *Dil bir dəfə yalan danışdı, həmişə danışar. (At.)* / “Dil bir kez yalan söylese, artık alışır.”

(14) *Ürəyin döyüntüsü dayandı, vəssalam, öldü. / “Kalp durursa, insan ölür.”*

-*dI* eki genel şart anlamlarını ifade eder. Örneğin 12. ve 14. numaralı örneklere *Balıq sudan çıxdı öldü* veya *Ürəyin döyüntüsü dayandı, vəssalam, öldü* gibi cümlelerde -*dI* eki ile gösterilen şart, herkes tarafından bilinen gerçek bir şart anlamını yansıtır. 13. numaralı örnekteki kesinlik diğer iki örneğe kıyasla daha zayıftır, fakat burada da şart anlamı mevcuttur.

3.5.2.1.4. -isə

Cümlenin yüklemi bazen adlarla ifade edilebilir. Şart anlamlı bu cümlelerde -*sA* eki yerine -*isə* işaretleycisi kullanılır. Anlamsal olarak -*sA* eki ile hiçbir farkı bulunmayan bu işaretleyci fiile bileşik olarak da kullanılabilir.

(15) *Çinliləri almanlarla müqayisə etmək mümkünsə, onda yaponlar da Şərqi italyanlarıdır. (Q. v. Q.)* / “Çinliler Almanlarla karşılaştırılabilirse, Japonlar da Doğu'nun İtalyanlarıdır.”

3.5.2.2. Sözcüksel İşaretleyiciler

3.5.2.2.1. Kiplik Bağlaçlar veya Bağlaç Sözcükler

3.5.2.2.1.1. *əgər, hərgah, indi ki, bir halda ki, yoxsa, madam (ki), hərçənd (ki)*

Daha çok şart anlamının pekiştirilmesini, bazen ise oluşmasını sağlayan, bir çok dilbilim kitabında şart bağlacı olarak nitelendirilen bu sözcükler Azerbaycan dilbiliminde tartışma konularından biridir. Kazımov (2014: 411-412) bu işaretleyicilerin bağlaç olarak ele alınmasını doğru bulmaz, ‘bağlaç sözcük’ olarak isimlendirir. Neden olarak da bu sözcüklerin cümleleri bir birine bağlamadığını, sadece şart anlamının oluşumunu veya kuvvetlenmesini sağladığını belirtir. Zeynalov da bu sözcüklerin bağlaçların temel özelliklerinden farklı davrandığını savunan dilbilimcilerdendir (1971: 302-303). Bağlaç veya bağlaç sözcük olarak nitelendirilen bu sözcüklerin temel görevi ise şartlı bileşik cümlelerde kullanılarak şart anlamının belirginleşmesini sağlamaktır. Örnek cümlelerde de bunu gözlemleyebiliriz:

(16) *Əgər qızlar vəd etdikləri məhsulu vaxtında təhvil versələr, kolxoz da daha böyük nüfuz qazancaqdır. (G.)* / “Kızlar söz verilen ürünü zamanında teslim ederse, kollektif çiftlik daha fazla prestij kazanacaktır.”

(17) *Oğul mənimdir əgər, oxutmuram əl çəkin, Eyləməyin dənğəsər, oxutmuram əl çəkin. (Ho.)*

“Oğul menimdir eğer, okutmuram el çekin!
Eylemeyin dengeser, okutmuram el çekin!”

16. numaralı örnekte *əgər* bağlacı -sA ekinin oluşturduğu şart anlamının daha kuvvetli ifadesini sağlamıştır. Cümle *əgər* bağlacı olmadan da kullanılırsa, “*Qızlar vəd etdikləri məhsulu vaxtında təhvil versələr, kolxoz da daha böyük nüfuz qazancaqdır.*” şart anlamı kalır. Fakat 17. numaralı örnekte şart anlamı *əgər* bağlacı aracılığı ile oluşmuştur. Bu

cümleyi bağlaçsız kullanırsak şart anlamı tamamen kaybolur, konuşurun öfkesinin daha kuvvetli tasviri kalır.

(18) *Hərgah həyatda xeyirli bir iş görə bilibənsə, adın ürəklərdə, dillərdə qalacaq, özün isə köçüb gedəcəksən. (G.)* / “Hayatta hatırlı birşeylər yapabiliyən, ismin kalplərdə, dillərdə yaşayacaq, kendin ölüp gideceksin.”

18. numaralı örnekte de –sA eki ile gösterilen şart anlamı Farsça kökenli *hergah* bağlaç sözcüğü ile pekiştirilmiştir.

(19) *İndi ki, nisyədir, astarını gülü-xəndan elə. (O. G.)* / “Bedavaysa, astarını da iyi kumaştan ver.”

(20) *Bir halda ki mən deyənlərlə razı deyilsiniz, öz təklifinizi verin. (B. D.)* / “Benim dediklerimi kabul etmiyorsanız, kendi tekliflerinizi sunun.”

(21) *Madam ki, ... insanlar məkr və təzvir ilə öz məqsədlərinə yetişirlər, nə səbəbə mən hiylə qarşısında hiylə işlətməyim? (V. S.)* / “İnsanlar entrika ve yalanla kendi amaçlarına ulaşıyorlarsa, neden ben de hileye cevap olarak hile kullanmayayım?”

(22) *Hərçənd vaxtında gəlib çıxmışdı, ancaq ona ehtiyac olmadı. (A. H.)* / “Zamanında yetişse de, kendisine gerek kalmadı.”

(23) *İndi ki, biz burda qalmalıyıq, gecəni səhər etmək üçün uzun və məşğələdici söhbət tapmaq lazım deyildirmi? (A. H.)* / “Şimdi burada kalacaksak, geceyi sabah edebilmek için uzun ve kafa yorucu bir konu bulmalı değil miyiz?”

İndi (ki), madam (ki), bir halda (ki), hərçənd (ki) gibi bağlaç sözcüklerin kullanıldığı 19. – 23. numaralı örneklerde de görüldüğü gibi, bu cümlelerde şart anlamı sadece bağlaç sözcüklerin yardımı ile oluşmuştur. Bu örneklerde –sA eki alan fiiller bulunmamaktadır.

İki cümleyi birleştirerek şartlı karşılaştırma anlamı oluşturan *yoxsa* bağlacı konuşurun bir eylemin gerçekleşmemesi durumunda olacaklara karşı tavrını, oluşacak olaylara karşı tutumunu ifade eder.

(24) *Körpünü niyə dağıdırsan, cavab ver, yoxsa gözünü oyaram. (K.)* / “Köprüyü neden yıkıyorsun, cevap ver, yoksa gözünü çıkarırım.”

(25) *Yaz mən deyəni, yoxsa beynini toz eyləyəm! (O. O. B. O.)* / “Benim dediklerimi yaz, yoxsa beynini dağıtırım! / Benim dediklerimi yazmazsan, beynini dağıtırım.”

24. ve 25. numaralı örneklerde konuşur eyleyiciden gerçekleştirmesini istediği eylemin gerçekleşmemesi halinde oluşabilecek olayları ifade eder . Bu kalıptan olan cümlelerde konuşurun duygularını da anlamak mümkündür. Yukarıdaki örneklerde konuşurun öfkesi görülürken,

(26) *Həkim, xəstəni xilas etmək olacaq, yoxsa artıq gecdir?*³² / “Doktor, hastayı kurtarmak mümkün mü, yoxsa çok mu geç?”

26. numaralı örnekte ise, konuşurun endişesi görülür.

³² <https://news.milli.az/society/446285.html>

4. BÖLÜM

DİNAMİK KIPLİK

Eylem kipliğinin iki türünden biri olarak değerlendirilen (Palmer, 2001) dinamik (devinim / içedim) kiplik, konuşurun veya eyleyicinin isteklerini, niyetini, yeterliliğini ifade eder. Deontik (yükümlülük) kiplik ifadelerinde olaylar konuşur veya eyleyici dışında gelişirken, dinamik kiplik ifadelerinde olaylar konuşur veya eyleyiciye bağlı olarak oluşur. Yani, dinamik kiplik öznenin bir olayı gerçekleştirmesine karşı içsel isteklerini veya yeteneğini ifade eder.

Rus dilbilimcilerinin dinamik kiplik ile ilgili yaptıkları araştırmalarda ortak bir fikir bulunduğunu görebiliriz. Kondratyeva ve Strelkova dinamik kipliğin yeterlilik ve istek anlamı ifade ettiğini savunurlar (2018: 786). Polyukoviç de dinamik kipliğin konuşurun isteklerine bağlı gerekliliği ve yeterlilik ifade ettiği kanaatindedir (2019: 35-36).

Salkie (2009: 81-82) dinamik kipliği bir kiplik türü olarak değerlendirmemiştir. O dinamik kiplik işaretleyicilerinin (*can ve will*) öznenin irade ve yeterliliği ile ilişkili olması ve konuşurun öznelliğini belirtmemesi sebebi ile söz konusu iki işaretleyicinin kipsel eylem olmadığını ileri sürmüştür (bk. Gencer, 2018: 66).

Palmer'in 2001 yılında yapmış olduğu sınıflandırmaya göre eylem kiplikleri arasında yer alan dinamik kiplik, eyleyicinin kendi yeterliliğini veya isteğini ifade eder. Dinamik kiplik ifadelerinde eyleyiciye uygulanan herhangi bir dış etken yoktur. Burada eyleyiciyi tetikleyen içsel etkenlerdir.

Dinamik kiplik iki alt sınıfa ayrılır: dilek – istek ve yeterlilik. Dilek – istek anlamı konuşur veya eyleyicinin içsel isteklerini ifade ederken, yeterlilik kipliği konuşur veya eyleyicinin fiziksel ve zihinsel yeterlilik durumunu ifade eder.

4.1. DİLEK – İSTEK

Dilek – istek kipliği henüz gerçekleşmeyen, gerçekleşmesi konuşur tarafından istenen ifadeleri yansıtan, dış etkenlere bağlı olmayan kiplik türüdür. Optative, volition, volitive ve desiderative terimlerinden biri ile tanımlanır. Emir gibi isteme kipliğinin bir alt alanı olan dilek – istek kipliğini İsmayılzade, optativ kiplik olarak isimlendirir ve bu kipliğin emir kipliğinden farklı olarak dış etkenlere bağlı olmadığını söyler (2006: 86-87).

Dilek – istek kipliği ile ilgili de tartışmalı fikirler vardır. Örneğin, Palmer 1986 yılındaki araştırmasında dilek – istek kipliğini yükümlülük kipliğinin bir alt kategorisi olarak değerlendirmiştir. Fakat 2001 yılında yapmış olduğu çalışmada bu kiplik alanını dinamik kiplik temelinde ele almıştır.

Johanson (2007), “İstek semantiği, günlük hayatta sık kullanılan sıradan istekleri, kişinin bireysel arzu ve dileklerini, niyet ve tasarılarını içine alan; yönlendiriciliği emir kadar güçlü olmayan; tavsiye, öneri, öğüt, tembih vb. bildirimlere de yakın duran bir anlam alanı olarak tanımlar. Bu anlam alanının karşıladığı istekler gerçekleştirilebilir ya da gerçekleştirilemez olabilir” demektedir (Aktaran Aslan Demir, 2007: 90). Ayrıca, Johanson Türk lehçelerinde kiplik kategorisinin morfolojik ve morfo-sentaktik olarak incelediği makalesinde isteme kipliğini üç başlık altında (*gönüllülük, istek ve varsayım*) incelemiş ve bu kiplik anlamlarını şöyle tanımlamıştır: *gönüllülük kipliği* güçlü istekleri – ricaları, buyrum ve öğütleri, *istek kipliği* gerçekleşmesi başkalarına bağlı olmayan istekleri, *varsayımsal kiplik* ise Türkçe’de arzu, dilek, umut kavramlarını işaretler. (Johanson, 2009: 489-491). Aslan Demir istek kipliğinin anlam alanlarının geniş olduğunu şöyle açıklar: “emir kadar güçlü olmayan, rica kadar da kibar olmayan; günlük hayatta yoğun toplumsal ağları paylaşan, mesafeli olmayan insanların birbirlerinden bir şey isterken sıklıkla kullandıkları; birinci kişilerde niyet edilen, tasarlanan, arzu edilen durumları, zaman zaman da gerçekleşme potansiyeli görece düşen dilekleri, arzu veya hayal edilenleri; ikinci ve üçüncü kişilerde yönlendirici olabildiği için tavsiye, öneri, teklif, nasihat, tembih vb. anlam nüvelerini karşılar.” (2007: 88).

İsmayılzade dilek – istek kipliğini *arzu* kipliği ve *niyet* kipliği olarak iki alt anlam alanına ayırır ve bu kiplik türlerini şöyle tanımlar: Arzu kipliğinin duygusal özünden kaynaklı bir

şekilde güçlü, nötr ve zayıf arzu olarak ayırır. Niyet kipliğini kişinin bir iş veya oluşu gerçekleştirmesine / gerçekleşmesine yönelik niyetini ifade eden kiplik türü olarak değerlendirir (2006: 87-88).

4.2. YETERLİLİK

Yeterlilik kipliği konuşurun bir iş veya oluşu gerçekleştirecek kişinin potansiyeline karşı tutumunu sergilediği kiplik türüdür. Eyleyici odaklı olan yeterlilik kipliğini oluşturan etkenler eyleyicinin içsel (fiziksel ve zihinsel) becerilerinden oluşur. Kerimoğlu da bu kiplikte eyleyici odaklı güce işaret edilmesi gerektiğini belirtir (bk. 2011: 84 – 85). Yeterlilik kipliği Bybee vd. tarafından *eyleyicinin iş veya oluşa ilişkin içsel şartları sağlaması* olarak tanımlanır ve eyleyiciye yönelik kiplik içerisinde değerlendirilir (1994: 177).

Palmer'in (2001: 70) *eyleyicinin gerçek yeterliliklerinin yanı sıra olanaklı veya olanaksız durumları da ifade eden* kiplik alan olarak tanımlamasını Erk Emeksiz'in (2008: 59) vermiş olduğu örnekle açıklayalım:

(1) *Ayşe Almanca konuşabilir.*

(2) *Herkes Almanca bildiği için Ayşe toplantıda Almanca konuşabilir.*

Yeterlilik anlamı ile beraber yetenek anlamının da olduğunu belirten Erk Emeksiz, (1) numaralı örneğin sadece eyleyicinin yeteneğini işaretlediğini, (2) numaralı örnekte ise yeterliliğin olanaklı durum için geçerli olduğunu söyler. Toplantı katılımcılarının Almanca bilmediğini düşünürsek, cümle örneğinin “*Herkes Almanca bilmediği için Ayşe toplantıda Almanca konuşamaz*” - şeklinde olması gerekir. Bu durumda cümle olanaksız duruma işaret eder. Aslında Ayşe'nin Almanca konuşma yeteneği var, fakat bulunmuş olduğu ortam bu yeteneği konuşmak için olanak tanımamaktadır (2008: 59). Örneklerden de olanak dışı durumların daha çok dış etkenler ile bağlı olduğunu ve bu nedenle izin anlamı ile daha çok uyduğunu söyleyebiliriz.

Yeterlilik kipliğinin araştırma konusu eyleyicinin kendi yeterliliği kapsamında iş veya oluşu gerçekleştirebilme veya gerçekleştirememe durumudur. Konuşurun yorumu (olasılık) veya dış etkenlerin etkisi ile eyleyicinin iş veya oluşu gerçekleştiremesi veya gerçekleştirememesi (izin, olanak) yeterlilik kipliği kapsamına girmez.

4.3. AZERBAJCAN TÜRKÇESİNDE DİNAMİK KIPLİK İŞARETLEYİCİLERİ

Bu başlık altında Azerbaycan Türkçesinde dilek – istek ve yeterlilik işaretleyicileri ve bu işaretleyicilerin kullanım şekilleri örnekler aracılığı ile incelenecektir.

4.3.1. Dilek – İstek Anlamı İfade Eden Dinamik Kiplik İşaretleyicileri

Azerbaycan Türkçesinde dilek – istek anlamı morfolojik (*dilek kipi eki -A ve emir kipi işaretleyicileri, -A + -idi ekfili*), sözcüksel işaretleyiciler (*kiplik yüklem: istəmək, arzulamaq, diləmək, arzu etmək , kiplik ünlem ve edatlar: kaş (ki), təki, barı, bircə, nola*) ile gösterilmektedir.

4.3.1.1. Morfolojik İşaretleyiciler

4.3.1.1.1. –A

Azerbaycan Türkçesinin tüm dönemlerinde –A ekinin temel görevi istek anlamını işaretlemek olmuştur. Zaman zaman yerine göre olasılık, şart, emir gibi anlamların oluşumu da bu ek aracılığı ile sağlanmıştır. –A eki daha gerçekleşmemiş iş veya oluşun özne tarafından istendiğini ifade eder (Müasir Azərbycan Dili, 1980: 345).

-A ekinin dilek – istek anlamı ifade etmesi Çağdaş Azerbaycan Türkçesinde sık görülmemektedir. Ekin daha çok ikinci kişilerde, kısmen de üçüncü kişilerle kullanıldığında dilek – istek anlamı oluşturduğunu aşağıdaki örneklerden de görebiliriz. 1. numaralı örnekte konuşurun ikinci tekil kişiye yönelik isteği gösterilmiştir. 2. numaralı örnekte ise konuşurun isteği kendine yöneliktir. Her ne kadar cümlede ikinci tekil kişi adına konuşulsa da, konuşur temiz havada dolaşmak ve çalışmak isteğini ve bunun için havanın güzel olması gerektiğini belirtir. Yani örneğin *sabah yaxşı hava ola, gün çıxa, hava da bir qədər istilənə* bölümü şartlı istek anlamı verir.

(1) *Bu il universitetə qəbul olasan.* (K.) / “Bu yıl üniversiteye kazanasın.”

(2) *Çox yaxşı olar ki, sabah yaxşı hava ola, gün çıxa, hava da bir qədər istilənə, gedəsən bağa, həm təmiz hava udasan, həm də bir qədər işləyəsən, gələsən.* (A.) / “Ne güzel olur, yarın hava iyi ola, güneş doğa, hava birazcık daha ısına, bahçeye gidip temiz havada bir az çalışıp geri gelirsin.”

Azerbaycan Türkçesinde birinci kişilere yönelik istekler –A eki ile işaretlendiği zaman cümle içerisinde dilek - istek anlamını pekiştiren edatlar da kullanılır. Bu örnekler ise çalışmanın takip eden bölümlerinde gösterilecektir.

4.3.1.1.2. Gönüllülük Ekleri

Tam çekimli gönüllülük kipi eklerinin dilek – istek anlamı ifade etmesi ise birinci ve üçüncü tekil ve çoğul kişilerde daha çok görülür. Aslan Demir, araştırmasında dilbilimcilerin konu ile ilgili tartışmalarını şöyle yansıtır: Tekin (2003), sadece birinci kişileri gönüllülük kipine dahil eder. Benzer bir yaklaşım Adamoviç (1985) de görülür. Üçüncü kişileri işaretleyen –*sIn* ekinin emir değil, istek ifade ettiğini söyleyemesine rağmen, bu işaretleyiciyi gönüllülük kipine dahil etmez. –*sIn* ekinin gönüllülük kipine dahil edilmesi Johanson’da da görülür (bk. 2008: 96).

Aşağıda gösterilen 3., 4., 5., 6. numaralı örneklerde gönüllülük eklerinin (-*Im*, -*AQ*, -*sIn*) dilek – istek işaretlediği görülür.

(3) *Durum çay gətirim, içim. (K.)* / “Kalkıp çay getireyim de içeyim.”

(4) *Gedək oxuya-oxuya kəndin küçələrini gəzək. (S. A.)* / “Şarkı söyleye söyleye köy sokaklarını dolaşalım.”

(5) *Adını mən verdim, yaşını Allah versin. (D. K.)* / “Adını ben verdim, yaşını Allah versin.”

(6) *Var olsun azad yurdun azad oğulları. (P. G. K.)* / “Özgür yurdumuzun özgür oğulları var olsun.”

Azerbaycan Türkçesi ile ilgili tüm dilbilim kitaplarında emir kipi olarak geçen bu ekler aslında emir, buyuru anlamı ifade etmiyorlar. 3. – 6. numaralı örneklerde emir, buyuru, zorunluluk, yönlendiricilik gibi anlamlar yoktur. 3. ve 4. numaralı örneklerde konuşurun gerçekleştirmek üzere olduğu istekleri gösterilmiştir. 5. ve 6. numaralı örneklerde ise konuşurun hayır duası, temennileri ifade edilmiştir.

Gönüllülük kipi ekleri ikinci kişilerde (\emptyset , *-In*) de istek ve niyetleri kodlayabilmektedir. 7. – 14. numaralı örnekler her ne kadar emir kipine benzese de burada emir, buyuru gibi anlamlar yoktur.

(7) *Yaxşı ol. / “İyi ol.”*

(8) *Sağlam ol. / “Çok yaşa.”*

(9) *Yüz yaşa. / “Yüz yaşa.”*

(10) *Xoşbəxt olun. / “Mutlu olun.”*

(11) *Salamat qal(-ın.) / “Sağlıkla kal(ın).”*

(12) *Salamat yaşayın. / “Sağlıkla oturun.”*

(13) *Sağ ol. / “Sağol.”*

(14) *Sağ ol, var ol. / “Sağol, var ol.”*

15. - 21. numaralı örneklerdeki fiiller ise üçüncü kişide kullanılmıştır. Bu örneklerde her ne kadar fiiller üçüncü kişi ekleri (*-sIn*) olsa da de konuşurun isteği, niyeti ikinci şahıslara yöneliktir.

(15) *Nuş olsun.* / “Afiyet olsun.”

(16) *Allah köməyin olsun.* / “Allah yardımcın olsun.”

(17) *Allah işini avand eləsin.* / “Allah kolaylık versin.”

(18) *Allah uzun ömür versin.* / “Allah uzun ömürler versin.”

(19) *Allah can sağlığı versin.* / “Allah sağlıklı ömürler versin.”

(20) *Canın sağ olsun.* / “Canın sağolsun.”

(21) *Başın sağ olsun.* / “Başın sağolsun.”

4.3.1.1.3. -A + idi (AydI)

İstek kipi eki –A –*idi*, –*imiş* ekfiili ile beraber kullanılır ve bu zaman farklı anlam alanları ortaya çıkar. İstek kipi ekinin –*idi* ekfiili ile beraber kullanımı zamanı ise geçmişte herhangi bir iş veya oluşun gerçekleşmesinin istendiğinin ifadesini sağlar. –A + *idi* ekfiili ile beraber kullanımı sonucunda –*AydI* şeklini almıştır. Eski dönem yazılarında görülen bu ek günümüzde de daha çok şiir dilinde kullanılmaktadır:

(22) *Yenə o bağ olaydı, yenə yığışaraq siz*

O bağa köçəydiniz.

Biz də muradımızca fələkdən kam alaydıq,

Sizə qonşu olaydıq. (Y. O. B. O.)

–*AydI* yapısını oluşturan –A eki cümlede istek anlamı oluşturur, –*idi* ekfiili ise geçmişe gönderme yapar. Örnek şiirde –*AydI* yapısı ile geçmişte gerçekleşen olaylar belirtilmiş ve o günlerin tekrar gerçekleşmesi istendiği yansıtılmıştır. Aynı zamanda –*AydI* yapısı ile oluşturulan cümlelerde istek daha güçlüdür.

Bazen de –*AydI* yapısının şimdiki veya gelecek zamanda gerçekleşmesi istenen iş veya oluşu işaretlediği görülebilir.

(23) *Kaş bunları yazanın barmaqları quruyaydı, yazıb xalqı bu qədər bəlalara salmayaydı. (O. O. B. O.) / “Keşke tüm bunları yazanın parmakları kuruyaydı da, halk bu kadar zorluk görmeyeydi.”*

(24) *Qapımda nöqərlər səf çəkib duraydılar, adım da olaydı Qurban bəy. (A. H.) / “Kapımda hizmetçiler sıra ile bulunaydı, herkes Kurban Bey diye sesleneydi.”*

Azerbaycan dilbiliminde geniş zaman ayrı bir zaman olarak incelenmese bile, dilde bazı işaretleyiciler geniş zamana işaret eder. *Aydl* yapısı da bazı ifadelerde zamansız isteği ifade edebilir. Örneğin, halk edebiyatı örneği olan manilerde bunu gözlemleyebiliriz.

(25) *Qızılığöl olmayaydı,
Sarılib solmayaydı.
Bir ayrılıq, bir ölüm,
Heç biri olmayaydı.*

4.3.1.3. Sözcüksel İşaretleyiciler

Diğer kiplik anlamlar gibi dilek istek kipi de sadece morfolojik işaretleyicilerle değil, aynı zamanda sözcüksel işaretleyicilerle de işaretlenmektedir. Bu işaretleyicilerden bazıları istek kipi anlamını başlı başına oluşturabilirken, bazıları ise morfolojik işaretleyicilerle oluşturulan dilek – istek anlamının pekiştirilmesini, daha kuvvetli istek anlamı ifade etmesini sağlar. Yuldaşev’e göre de Türk lehçelerinde dilek – istek anlamını ifade edebilmek için sözcüksel işaretleyiciler kullanılır (1966, 141). Sözcüksel işaretleyiciler başlığı altında kiplik yüklemler, kiplik ünlem ve edatlar ve onların kullanım şekilleri incelenecektir.

4.3.1.3.1. Kiplik Yüklemler

Sözcüksel işaretleyiciler arasında kiplik yüklem kendi sözcüksel anlamları ile kiplik türleri oluşturmalarına göre farklılık gösterir. Dilek – istek anlamı ifade etmek bakımından kiplik yüklemelerin önemi büyüktür. Sözcüksel anlamı istek, dilek gibi anlam şekillerine işaret eden bu kiplik yüklemeler *istəmək*, *arzulamaq*, *diləmək*, *arzu etmək* vb.'dir. Aslan Demir istek anlamı işaretleyen kiplik yüklemelerin isteme derecesine ve kullanım alanına göre farklılık gösterdiğini, *iste-* yüklemünün güçlü ve somut istekleri, *dile-*, *arzu et-* gibi yüklemelerin gerçekliği ya da gerçekleştirilirliliği görece düşük, soyut istekleri karşılama eğiliminde olduğunu söyler (2007: 121).

(26) *Mən istəyirəm ki, Azərbaycanca küçə sənəti inkişaf etsin.*³³ / “Azerbaycan’da sokak sanatının gelişmesini istiyorum.”

(27) *Şəhidin həyat yoldaşı oğlunun general olmasını arzulayır.*³⁴ / “Şehidin eşi oğlunun general olmasını istiyor.”

(28) *Arzu edirik ki, 2022-ci il səyahətlər və xoş xatirələrlə dolu, həmrəyliyimiz isə həmişə belə möhkəm olsun!*³⁵ / “2022 yılının seyahatlarla ve güzel anılarla dolu geçmesini, dayanışmamızın her zaman çok güçlü olmasını diliyoruz!”

(29) *Azərbaycan Cüdo Federasiyasının rəsmisi, tanınmış idman jurnalisti Elnur Əşrəfoğluya Allahdan şəfa diləyirik!*³⁶ / “Azerbaycan Judo Federasyonu yetkilisi, ünlü spor muhabiri Elnur Eşrefoğlu'na Allah'tan şifa diliyoruz!”

Örnek olarak verdiğimiz cümlelerin ilkinde güçlü istek anlamının olduğunu gözlemleyebiliriz. İkinci cümlemizde dileyen kişinin isteği güçlüdür, fakat bu isteğin gerçekleşip gerçekleşmeyeceği bilinmemektedir. Bu nedenle *arzula-* kiplik yüklemi kullanılmıştır. Üçüncü ve dördüncü cümle örneklerinde ise daha soyut istekler işaretlenmiştir.

³³ <https://www.amerikaninsesi.org/a/5965344.html>

³⁴ <https://www.youtube.com/watch?v=4rp2pclx618>

³⁵ <http://www.musicmuseum.az/az/index.php?id=41>

³⁶ <https://www.localgymsandfitness.com/AZ/Baku/1380507752172327/Qarabağ-FK>

4.3.1.3.2. Kiplik Ünlem ve Edatlar

Ünlem ve edatların temel görevi konuşurun duygu ve düşüncelerinin cümle içerisinde daha kuvvetli şekilde yansımaları sağlamaktır. Azerbaycan dilbilimcileri bu sözcük grubunu sınıflandırırken duygusallık ve dışavurumculuğu ifade eden edatlar başlığı altında bazı ünlem ve edatları (*kaş (ki), tæki, barı, bircə, nə ola vb.*) birleştirmişlerdir. Bu dilbilimcilere göre (örneğin, Kazımov, 2014: 422) bu sınıfa dahil olan ünlem ve edatlar konuşucunun duygularını daha kuvvetli şekilde ifade ederler. Duygusallık ve dışavurumculuk ifade eden ünlem ve edatların bir kısmı dilek – istek anlamının daha kuvvetli ifadesini sağlar. Hüseyinzade (2007: 262) ve Rüstemova (2013: 108) ise kendi : araştırmalarında bu ünlem ve edatları dilek edatları adı altında incelerler.

Bu ünlem ve edatların cümle içerisindeki önemini örnekler ile açıklığa kavuşturalım.

4.3.1.3.2.1. kaş (ki), tæki, barı, bircə, nə ola.

Fars kökenli *kaş (ki)*, yüklemi istek kipi eki alan fiillerle kullanılarak cümledeki dilek, istek anlamının pekiştirilmesini sağlar. Ayrıca bu cümlelerdeki istek ile beraber pişmanlık, üzüntü anlamları da sezilir.

(30) *Kaş onu görə biləydim. (Q.)* / “Keşke onu görebilseydim.”

(31) *Kaş o günləri geri qaytara biləydim. (Q.)* / “Keşke o günlere geri dönebilsem.”

(32) *Kaş o oxusun, dars deyənə nə gəlib. (S. A.)* / “Keşke kendisi okusa, öğretmen çok iyi.”

İlk iki örnekte konuşur dilek istek anlamını *kaş* ve dilek kipi eki aracılığı ile oluşturmuştur. Anlamca iki cümle arasındaki fark ise ilk cümlenin gerçekleşme ihtimali varken ikinci cümle için bu durumun söz konusu olmamasıdır. Yani, ikinci cümlede eylem gerçekleşemez ve burada dilek anlamı ile beraber üzüntü de yer alır. Üçüncü

örnekte *kaş* emir kipi ekinin sağladığı emir anlamının değişerek dilek ifade etmesine hizmet etmiştir.

(33) *Kaş ki, yüz alağ eləyəydim, daş daşıyaydım, bu cəhənnəm oduna yanmayaydım. (Y. Q. Ə. B. L.)* / “Keşke yüz ağaç dikeydim, taş taşıyaydım ama bu cehennem odunda yanmayaydım.”

(34) *Kaş ki, o sağ salamat qayıtsın, qonaqlığı mənim boynuma. (K.)* / “Keşke sağ salim dönse, gelince ziyafeti ben yaparım.”

Birçok sözcük gibi *kaş* da *ki* ile beraber kullanılabilir. *Kaş (ki)* cümleye istek anlamının yanı sıra pişmanlık, üzümlük gibi anlamlar da verir. (33) numaralı örnekte konuşurun pişmanlık duygusundan doğan isteği ifade edilmiştir. (34) numaralı örnekte ise sadece istek anlamı mevcuttur.

Təki edatı daha çok yüklemi dilek – istek ve gönüllülük kipi eki alan fiillerle ifade olunan cümlelerde kullanılır. Bu edat umutlu istek anlamı ifade eder. Örnek cümlede konuşuru isteğine karşı umutlu olduğu, başka şekilde ifade edersek isteğinin güçlü olduğunu görebiliriz.

(35) *Təki bizdən sonra gələnlər yaxşı yaşasınlar. (A. v. F.)* / “Bizden sonra gelenler iyi yaşaya keşke.”

Barı, bircə, nola (nə olar) gibi edatlar da hem dilek - istek, hem gönüllülük kipi alan fiilli cümlelerde kullanılır. Söz konusu edatlar koşullu dilek anlamı, aynı zamanda yeterli dilek anlamı oluşturur. Örnek cümleleri inceleyelim:

(36) *Barı gedib mirzədən zəddən olsa idi, dərd yarı idi. (A. v. F.)* / “Hiç olmazsa katip falan olsaydı.”

Barı edatını zayıf istek ifade etmesi bakımından *təki* edatına zıtanlamlı olarak nitelendirebiliriz. Örnek cümlede de istek anlamı zayıftır. Burada konuşur asıl isteğini belirtmemiştir. Konuşur gerçekleşmiş veya gerçekleşecek olaydan memnun değildir. Bu olay ile kıyasta ikinci isteğini *barı* edatı ile yansıtmıştır.

(37) *Bircə Karranti əlimə düşəydi. (U. S.)* / “Keşke Karranti’yi yakalسام.”

Bu örnekte ise konuşur gerçek isteğini değil, o isteğini gerçekleştirmek için gereken şartı, koşulu ifade etmektedir. Bunun beraberinde cümlede yeterli dilek anlamı da sezilmektedir. Konuşur Karranti'yi yakalamayı asıl isteğini gerçekleştirebilmesi için yeterli görmektedir.

Nola sözcüğü *nə olar* (*ne olur*) sözcüğünün dilde değişmesi sonucunda ortaya çıkmıştır. *Nə olar* sözcüğünün temelindeki dilek anlamını koruyup saklayan *nola*, *kaş* sözcüğünden sonra konuşma dilinde çok sık kullanan ve dilek istek anlamını oluşturan işaretleyicidir. Aynı zamanda bu sözcük aracılığı ile güçlü istekler işaretlenir.

(38) *A bala, nola sən də oxuyub həkim olasan. (A. v. F.)* / “Evladım, ne olurdu sen de okusan, doktor olsan.”

4.3.2. Yeterlilik Anlamı İfade Eden Dinamik Kiplik İşaretleyicileri

Oğuz grubu Türk lehçelerinde yeterlilik kipliği *bil-* fiilinin kullanımı ile oluşturulur. Azerbaycan Türkçesinde de *-A* zarf fiil eki ve *bil-* fiilinin beraber kullanımı yeterlilik anlamının oluşumunu sağlar. Aynı zamanda yeterlilik işaretleyicisi olarak *fiil + mastar eki (-mAQ) + belirtme hali eki (-I) + bacar- / bil- fiili yapısı* da kullanılmaktadır.

4.3.2.1. Sözcüksel – Morfolojik İşaretleyiciler

4.3.2.1.1. -A + bil

Çok işlevli *-A+bil-* yapısının yeterlilik, olasılık ve izin anlamları işaretlemesi Türkiye Türkçesi gibi Azerbaycan Türkçesinde de görülür. Oğuz grubu Türk Lehçelerinden Türkiye ve Gagavuz Türçelerinde bitişik bitişik yazılan bu yapı Azerbaycan Türkçesinde ayrı olarak yazılır. Yapının Azerbaycan Türkçesindeki diğer bir farkı ise olumsuzluk eki *-mA*'nın *bil-* fiiline eklenmesidir.

(1) *Qələmim var və düşüncələrimi açıq-aydın, tam sərbəst şəkildə ifadə edə bilirəm. (Ə. V. İ.) / “Kalemim var ve düşüncelerimi açıkça ve tamamen özgürce ifade edebiliyorum.”*

(2) *Çita Dünyanın ən sürətli heyvanıdır. O, 4.5 saniyədə 100 kilometr sürətlə qaça bilir.³⁷ / “Çita, dünyanın en hızlı hayvanıdır ve 4,5 saniyede 100 kilometre hızla koşabilir.”*

(3) *İnsan gözü 400-700 nanometr dalğa uzunluqlarına həssasdır və bu spektrin xaricindəki şüaları görə bilmir.³⁸ / “İnsan gözü 400-700 nanometre dalga boylarına duyarlıdır ve bu spektrumun dışındaki ışınları göremez.”*

(4) *İmtahanlarda ümumilikdə 232 həkim iştirak edib, onlardan 34-ü imtahandan keçə bilməyib.³⁹ / “Sınavlara toplam 232 doktor katıldı. Bu doktorlardan 34’ü sınavı geçemedi.”*

Yukarıdakı 1. ve 2. numaralı örneklerde hem ussal, hem de fiziksel yeterlilik – A + bil yapısı ile işaretlenmiştir. 1. numaralı örnekte konuşur kendi ussal yeteneğini ifade etmiştir. 2. numaralı örnekte ise bir hayvanın fiziksel yeterliliği belirtilmiştir. 3. ve 4. numaralı örneklerde ise yeterlilik anlamının olumsuzu gösterilmiştir. 3. numaralı örnekte insanın görme yeterliliği, yani fiziksel yeterliliği belirlenmiştir. 4. Numaralı örnekte ise doktorların ussal yetersizliği ifade edilmiştir.

4.3.2.1.2. fiil + mastar eki (-mAQ) + belirtme hali eki (-I) + bacar- / bil-

(5) *Səhvlərimizdən dərs alaraq həyatı olduğu kimi yaşamağı bacarıyıq. (B. D.) / “Hatalarımızdan ders çıkararak hayatımızı olduğu gibi yaşayabiliriz.”*

(6) *Birincilər sevinclə: Biz artıq oxumağı, yazmağı bilirik – dedilər.⁴⁰ / “Birinci sınıflar sevinçli bir ses tonu ile dediler: Biz artık okuya, yazabiliyoruz.”*

³⁷ <https://joy.az/interesting/14949-dunyandn-en-suretili-heyvanlard.html>

³⁸ https://az.wikipedia.org/wiki/Ultrabənövşəyi_şüalanma

³⁹ <https://www.xezerxeber.az/news/gundem/11007/34-hekim-imtahandan-kece-bilmedi>

⁴⁰ <https://bakimektebleri.edu.az/240/az/news/read/2597>

Fiil + mastar eki (-mAQ) + belirtme hali eki (-I) + bacar-/bil- yapısı da *-A + bil-* yapısı kadar sık kullanılmaktadır. Yapılar arasında anlamsal açıdan hiçbir fark yoktur. Her üç işaretleyici aynı düzeyde yeterlilik anlamı işaretleyebilmektedir. Örneğin, *Jaket toxuya bilirəm / toxumağı bacarıram / toxumağı bilirəm (Hırka örebiliyorum.)* ifadeleri arasında sadece işaretleyici olarak fark vardır. Anlam olarak ise bu ifadelerde hiçbir fark gözlemlenmemektedir.

SONUÇ

Bu çalışmada Azerbaycan Türkçesinde üç kiplik alan (*epistemik, deontik, dinamik* kiplikler) anlamsal ve iletişimsel açıdan incelenmiştir. Epistemik kiplik, konuşur tarafından ifadenin gerçeklik derecesinin değerlendirilmesini işaretler. Yani, konuşurun önerme karşısındaki tutumunu ifade eder. Deontik kiplik ise, konuşurun herhangi bir eylemin gerçekleşmesine yönelik kararını belirtir. Deontik anlama sahip ifadelerde konuşurun aynı zamanda iş veya oluşun eyleyicisi olabileceğini de göz önünde bulundurarak, deontik kipliğin konuşur odaklı olmakla beraber eyleyici odaklı olduğunu da söylenebilir. Dinamik kiplik, konuşurun herhangi bir iş veya oluşu gerçekleştirebilme yeterliliğini veya gerçekleştirme isteğini işaretleyen kiplik alandır.

Anlambilimsel bir kategori olan kiplik, dilde farklı işaretleyiciler ile gösterilmektedir. Çalışmanın temelini oluşturan Azerbaycan Türkçesi özelinde kiplik anlamlar ve bu anlamları işaretleyen morfolojik, sözcüksel – morfolojik ve sözcüksel öğeler ele alınmaya çalışılmıştır.

Çalışmada epistemik kiplik bağlamında en dikkat çekici bulgular şunlardır:

1. Azerbaycan Türkçesi dilbilim kitaplarında zaman işlevleri ile değerlendirilen *-mİş, -dİ, -İb, -İr, -AcAQ* ekleri, kip eki olarak ele alınan *-sA, -AsI, -mAll*, olumsuzluk ifade eden *-mA* eki epistemik anlamları işaretleyen önemli morfolojik öğelerdir. *-mİş* eki dolaylılık ifade etmesinden başka, bazen de kesin olarak bitmiş iş veya oluşu işaretler. Bu da kesinlik / emin olma kipliğini oluşturur. Gereklik anlamı ifade eden *-mAll* eki *idi* yardımcı fiili ile beraber kullanıldığında olasılık anlamı içerir. Azerbaycan dilbilim kaynaklarının hepsinde fiilin '*lazım*' kipi işaretleyicisi olarak gösterilen *-AsI* gereklik değil, öngörülü olgusalılık ifade eder.

2. Epistemik kiplik anlamlarının işaretlenmesinde sözcüksel işaretleyicilerin de önemi büyüktür. Örneğin, Azerbaycan Türkçesinde kiplik işaretleyicilerini kullanımını değerlendirecek olursak, kiplik sözlerin sadece epistemik anlamların işaretlenmesinde kullanıldığını görebiliriz. Edatların bazılarının (örneğin, *axı* edatının) hem uzak olasılık – kurgu, hem de olabirlik / olgusalılık anlamı işaretler. Buna neden ise, cümlede başka işaretleyicilerin kullanılmasıdır.

Deontik kiplik ile ilgili tespit ettiğimiz en önemli sonuçlar aşağıdakilerdir:

a. Emir kipliği emir – buyuru anlamı içeren, buyurucu ve eyleyicinin bulunduğu iletişim ortamında, buyurucunun sosyal güç farkı ve bu güce dayanan yönlendiricilik yetkisi ile oluşan ifadeleri işaretler. Azerbaycan Türkçesinde sadece emir kipi ekleri değil, aynı zamanda *-AcAQ*, *-Ar*, *-A*, *-mAQ* ekleri de bağlama göre emir anlamı bildirir. Aynı zamanda *-dA* ve *-sAnA* edatları da daha güçlü emirlerin işaretlenmesini sağlar.

b. *-A + bil-* yapısı Azerbaycan Türkçesinde izin anlamı işaretleyen öğelerden birisidir. Ayrıca *-olmaq + -Ar (-olar)* ve *-mAQ + olar* yapıları da izin anlamı işaretler. Bu yapıların diğer izin işaretleyicileri ile kıyasta daha fazla kullanıldığı tespit edilmiştir.

c. *-sA* şart kipi eki ile beraber, *-sIn* emir kipi eki, *-A* dilek – istek kipi eki, *-dI*, *-mIş*, *-Ib* geçmiş zaman ekleri de şart anlamını oluşturabilmektedirler. Emir ve dilek- istek kipi eklerinin şart anlamı ifade etmesi daha çok eser dilinde görülürken, geçmiş zaman eklerinin şart anlamında kullanımı daha çok atasözlerinde ve genel olarak bilinen fikirlerin ifadesinde kendisini gösterir.

Dinamik kiplik bağlamında inceleme sonucunda en dikkat çekici hususlar şunlardır:

I. Azerbaycan Türkçesinde dilek – istek kipi eki *-A* diğer istek anlamı ifade eden işaretleyicilere kıyasla daha az kullanılır. Bu ekin kullanıldığı cümlelerde dilek anlamının pekiştirilmesini sağlayan edatlar da kullanılır. Ayrıca *-A* eki *idi* ekfiili ile beraber kullanıldığında daha güçlü istek anlamını işaretler.

II. Türkiye Türkçesindeki gibi Azerbaycan Türkçesinde de yeterlilik anlamını işaretleyen *-A + bil* yapısı aynı zamanda olasılık ve izin anlamlarını da oluşturur. Türkçeden farklı olarak ise Azerbaycan Türkçesinde *fiil + mastar eki (-mAQ) + belirtme hali eki (-I) + bacar / bil* yapısı da *-A + bil-* yapısı yeterlilik anlamı işaretler.

Azerbaycan Türkçesinde her üç kiplik alanı işaretleyen dilsel öğeleri değerlendirecek olursak sözcüksel işaretleyicilerden olan kiplik yüklemelerin resmi konuşmalarda daha çok kullanıldığını söyleyebiliriz. Morfolojik işaretleyiciler, kiplik sözcükler, edatlar ise daha çok günlük konuşma dilinde görülür.

KAYNAKÇA

- AKSAN, D. (1999). *Anlambilim: Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*.
Ankara: Engin Yay.
- ASLAN, S. (2007). “İstek Kipliği, Gerçeklik ve Gerçekleştirilebilirlik.” VII. Uluslararası Dil, Yazın ve Deyişbilim Sempozyumu Bildiri Kitabı. Cilt I. Konya: Selçuk Üniversitesi Yay. 581-590.
- ASLAN DEMİR, S. (2007). “Türkiye Türkçesinde İsteme Anlam Birimi: Dilbilgisel ve Toplum Dilbilimsel Bir İnceleme.” Hacettepe Üniversitesi, Doktora Tezi.
- ASLAN DEMİR, S. (2008). *Türkçede İsteme Kipliği: Semantik-Pragmatik Bir İnceleme*.
Ankara: Grafiker Yayınları.
- AYDEMİR, İ. A. (2008). *Türkçede Zaman ve Görünüş Sistemi*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- AXUNDOV, A. (2003). *Dil və Ədəbiyyat. I cild*. Bakı: Gənclik.
- Azərbaycan Dilinin Qrammatikası* (1960). Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası.
- BACANLI, E. (2006). “Türkçe’deki dolaylılık işaretleyicilerinin pragmatik anlamları (Pragmatics of the Turkish indirective markers).” *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* 3/1: 35-47.
- BACANLI, E. (2008). “Türkiye Türkçesindeki -miş ekinin dolaylılık ve dolaylılık-dışı kullanımlarında zamansal atıf (Temporal reference and the Turkish suffix -miş).” *Bilig* 44: 1-24.
- BACANLI, E. (2010). “Altay Türkçesindeki -atan ekinin görünüş-zamansal ve kiplik anlamları (Aspectotemporal and modal meanings of the Altay suffix -atan).” *Bilig* 55: 71-92.
- BANGUOĞLU, T. (2007). *Türkçenin Grameri*. Ankara: TDK Yay.
- BOTVINA, P. E. (2018). “Epistemiçnaya modalnost i sredstva ee virajenie b diskurse i

tok şou (na materiale ruskoqo i anqliskoqo yazıka)” 65-71.

BOYE, K. (2012). *Epistemic Meaning, A Crosslinguistic and Functional-Cognitive Study*. Berlin: De Gruyter Mouton.

BULAK, Ş.(2011). “Tarihî ve Çağdaş Türk Yazı Dillerinde Şart Kipi.” S. Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Güz, 30, 71-97.

BYBEE, J., REVERE P. ve WILLIAM P. (1994). *The evolution of grammar: Tense, aspect and modality in the languages of the World*. Chicago: The University Chicago Pres

CAHANGİROV, F. (2005). *İngilis və Azərbaycan dillərində modallığın struktur – semantik tədqiqi*. Bakı: Elm

CORCU, D. (2003). “The scope of epistemic modal adverbs on deontic necessity in Turkish and English. Proceedings of ESSLLI’03 Workshop ‘The Meaning and Implementation of Discourse Particle 15th European Summer School in Logic.’ Language and Information. Ed. Manfred Stede ve Henk Zeevat. Vienna: Technical University of Vienna. 73-81.

ÇETİNKAYA, E. (2019). “Çağdaş Uygurcada Kiplik: Dilbilgisel Biçimbirimler:” Hacettepe Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi.

ÇÜRÜK, M. S. (2010). “Olumsuzluk ve Kiplik Arasındaki İlişki: Bakış ve Yaklaşımlar.” Modern Türklük Araştırmaları Dergisi 7/2: 57-72.

ÇÜRÜK, M. S. (2013). “Rabguzi’nin Kısasü’l-Enbiyası’nda Olumsuzluk.” Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı.

DEMİR, N. ve ASLAN S. (2010). “Sıklık Kopyası Örneği Olarak İstek Eki –(y)A.” Turkish Studies 5/4: 276-290.

DEMİR, N. (2012). “Türkçede Evidensiyel.” Bilig 62: 97-118.

DƏMİRÇİZADƏ, Ə.(1962). *Azərbaycan dilinin üslubiyatı*. Bakı: Azərtədrisnəşr.

- ERCİLASUN, A. B. (2014). Makaleler, Akçağ Yay., Ankara.
- ERGİN, M. (2013). Türk Dil Bilgisi, Bayrak Yay., İstanbul.
- ERK EMEKSİZ, Z. (2008). “Türkçede Kiplik Anlamının Belirsizliği ve Anlamsal Roller.” Dil Dergisi 41: 55-66.
- FƏXRƏDDİNQIZI, G. (2010). *Türk Dillərində Zaman Kategoriyası*. Bakı: Nurlan.
- GENCAN, T. N.(2001). *Dilbilgisi*. Ankara: Ayraç Yay.
- GENCER, D. K. (2018). “Anlamsal bir fenomen olarak kiplik. Dede Korkut Örneği.” Osmangazi Üniversitesi, Doktora Tezi.
- GÜNAY, N. (2014). “Türkçe’de -(A/D)r Biçimbiriminin Kiplik Anlam Alanları.” International Journal of Language Academy 2/4: 529-545.
- HİRİK, S. (2013). “Olasılık Bildiren Kipliklerin Eski Uygur Türkçesi Metinlerindeki Görünümü.” Dil Araştırmaları 12: 139-161.
- HİRİK, S. (2014). “Türkiye Türkçesinde Bilgi Kiplikleri.” Doktora Tezi. Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı.
- HÜSEYNZADƏ, M. (2007). *Müasir Azərbaycan dili*. Bakı: Şərq Qərb.
- İSMAYILZADƏ, G. (2006). “Türk dillərində modallıq və onun leksik yolla ifadə vasitələri.” Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Dissertasiya.
- JOHANSON, L. (1998). The structure of Turkic. L.Johanson und É.Á.Csató (Yay.) The Turkic Languages. London. New York. Routledge, 30-66.
- JOHANSON, L. (2009). “Modals in Turkic. In Hansen, Bjoern ve de Haan, Ferdinand (ed.) Modals in the languages of Europe. A reference work. (Empirical Approaches to Language Typology 44.)” Berlin/New York: Mouton de Gruyter. 487-510.

- JOHANSON, L. (2016). *Türkçede Görünüş*. (Çev. Nurettin Demir). Ankara: Grafiker Yayınları.
- KARADEMİR, F. (2012). "Türkiye Türkçesinde Emir Kip(lik)i Üzerine." *Turkish Studies* 7/4: 2091-2138.
- KAZIMOV, Q. (2010). *Azərbaycan Dilinin sintaksisi*. Bakı: "Elm və təhsil".
- KAZIMOV, Q. (2014). *Müasir Azərbaycan Dili*. Bakı: "Elm və təhsil".
- KAZAKOVSKAYA, V. V. (2017). "Yazıkoboe i koqnitivnoe v uslovnii epistemicheskoj modalnosti." *İli Ran, Sant Peterburq*, 1/34: 542-575
- KERİMOĞLU, C. (2011). *Kiplik İncelemeleri ve Türkçe*. İzmir: Dinozor Kitabevi.
- KERİMOĞLU, C. (2018). *Kiplik ve Kip*. Ankara: Pegem Akademi
- KILIÇ, F. (2004). "Kırgız Türkçesinde Bilgi Kipliği: Delile Dayananlar Diğer Bilgi Kipliklerinin İlişkisi." Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi.
- KORKMAZ, Z. (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri: Şekil Bilgisi*. Ankara: TDK.
- KONDRATYEVA ve STRELKOVA, (2018). "Semantiçeskie osobennosti modalnıx qlaqolov v sisteme sovremennoqo finskoqo yazıka." *T. 28, вып. 5. УДК 811.511.111*.
- KONONOV, A. (1975). *Semantika çvetooboznaçeniy v tyurkskix yazıkax*. Tyurkologičeskiy sbornik.
- LYONS, J. (1994). *Semantics I-II*. Cambridge. Cambridge University Pres
- Melnikova L. S. (2015). "K voprosu o modalnosti (na materiale italyanskoqo yazıka)." Minsk: BQU. 108 -113.
- MƏMMƏDLİ, M. (2019). *Azərbaycan Dialektologiyası*. Bakı, Zərdabi nəşr.
- Müasir Azərbaycan Dili* (1980). Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası.

- NUYTS, J. (2006). *Modality: Overview and Linguistic Issue Modality*.
- ÖZBAYKAL, C. (2019). "Azericede Evidensiyel Kategori." Hacettepe Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi.
- PALMER, F. (2001). *Mood and Modality*. Cambridge: Cambridge University Press
- RENTZSCH, J. (2013). "Türk Dillerinde Kipsellik ve Kipselliğin Anlambilimsel Haritası." *Bilig* 67: 129-168.
- RƏHİMOV, M. (2019). *Azərbaycan dilində feil şəkillərinin formalaşması tarixi*. Bakı: Elm və təhsil.
- RUHİ, Ş., ZEYREK, D. VE OSAM, N. (1997). "Türkçede kiplik belirteçleri ve çekim ekleri üzerine bazı gözlemler." *Dilbilim Araştırmaları*. Ed. K. İmer vd. Ankara: Kebiçeç Yay. 105-111.
- RÜSTƏMOVA, Q. (2013). *Köməkçi nitq hissələrinin tədrisi*. Bakı: Şərq Qərb
- ŞERBAK, A.M. (1981). *Oçerki po spravnitelnoy morfologii tyurskix yazikov*. Moskva.
- MAKSİMÇİK O. A. *Şkala dostvernosti v anqliskom yazıke*. Samara: Povoljskoy qosudarstvennoy soçiolno – qumanitarnoy akademii
- Şmakova, A. Y. (2016). "Epistemiçnaya modalnost i sredstva yeyo vırajeniya vo françuzskom yazıke na primere qıaqola "paraître". *Vestnik MQOU. Seriya: Linqvistika №3*: 133 -139
- TEKİN, T. (2003). *Türk Dilleri*. İstanbul.
- TULUM, M. (2009). *Osmanlı Türkçesine Giriş*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- TULUM, M. (2011). *17. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı*. Ankara: TDK Yay.
- USTA, Ç. (2016). "Üçüncü Kişiyeye Emrin Semantiği." *Bilig*, 319-338.
- UZUN, N. E. (1998). "Türkçede Görünüş/Kip/Zaman Üçlüsü." *Dil Dergisi* 68: 5-23.

- ÜRKMEZ, E. K. (2019). “Kazak Türkçesinde Kiplik: Morfo-Sentaktik Bir Analiz.” Celal Beyar Üniversitesi, Doktora Tezi.
- ÜZÜM, M. (2017). “Eski Anadolu Türkçesinde Epistemik Kiplik: Kısas-ı Enbiya Örneği.” Hacettepe Üniversitesi, Doktora Tezi.
- VAN DER AUWERA, J. VE PLUNGIAN, V. (1998). “Modality’s Semantic Map.” *Linguistics Typology*. 2: 79-124.
- VARDAR, B. (2007). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual.
- VƏLİYEV, A. H. (1975). *Azərbaycan dialektalogiyası*. Bakı: ADU nəşri.
- VİNOQRADOV V. V. (1975). *Slovoobrazovanie v ego otnoşenii k qrammatike i leksikologii (na materiale russkoqo i rodctvennix yazıkov)*. İzbr. Trudı. İsledovaniya po russkom qrammatike.
- VON WRIGHT, G. (1951). *An Essay in Modal Logic*. Amsterdam: North-Holland Publishing Company.
- XƏLİLOV, B.(2018). *Azərbaycan dilində feil*. Bakı: Adiloğlu nəşri.
- XUDİYEV, N. (1997). *Azərbaycan ədəbi dili tarixi*. Ankara.
- YAZICI ERSOY, H. (2011). “Başkurt Türkçesinde –sX ve –hAnA Kiplik İşaretleyicileri.” *Dil araştırmaları* 8: 51 -76.
- YULDAŞEV, A.A. (1958) *Sistema Slovoobrazavaniya i sprayajeniya qlaqola v başkirskom yazıke*. Moskva.
- ZEYNALOV, F. (1971). *Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası*. Bakı: ADU.
- ZAXAROVA V. A. (2012). “Subyektivnaya epistemiçeskaya modalnost v slojnopodçinennıx predlojeniyax s pridatoçnımi obyektımi.” *Filologičeskie nauki v Rossii i za rubejom: materialı mejdunar. Zaoç. Nauç. Konf. Sankt Peterburq*. 123 -125.